

**ПОЛТАВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В.Г.КОРОЛЕНКА**

ЗУЗЯК ТЕТЯНА ПЕТРІВНА

УДК 37.091.4(477.43/44)“17/19” (043.3)

**Тенденції становлення педагогічної освіти на поділлі (кінець XVIII –
початок XX століття)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Полтава – 2018

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано у Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор педагогічних наук, професор
ЛАВРІНЕНКО Олександр Андрійович,
Інститут педагогічної освіти і освіти
дорослих НАПН України, завідувач відділу
теорії і практики педагогічної освіти
імені академіка І. А. Зязюна.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор,
член-кореспондент НАПН України,
БЕРЕЗІВСЬКА Лариса Дмитрівна,
директор Державної науково-педагогічної
бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського
НАПН України;

доктор педагогічних наук, професор
ЗЕЛЕНСЬКА Людмила Дмитрівна,
Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди,
професор кафедри загальної педагогіки та
педагогіки вищої школи;

доктор педагогічних наук, доцент
КУЗЬМЕНКО Надія Михайлівна,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
доцент кафедри педагогіки.

Захист відбудеться «02» липня 2018 року о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 44.053.03 у Полтавському національному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка за адресою: вул. Остроградського, 2, ауд. № 208, м. Полтава, 36003.

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці імені М. А. Жовтобрюха Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36003) та на офіційному web-сайті закладу за посиланням: <http://pnpri.edu.ua>.

Автореферат розіслано «29» травня 2018 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.А. Семеновська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність і доцільність дослідження. Для досягнення Україною основних показників сталого розвитку виняткове значення має формування інноваційної системи підготовки педагогічних кадрів, принципи, зміст і організаційно-інституційні механізми якої були б відкриті до оновлення, суспільного діалогу та зорієнтовані на набуття освітянами гідного статусу в державі. Реалізація означених пріоритетів вимагає залучення освітньо-виховної спадщини видатних теоретиків і практиків минулого, українських національних традицій підготовки вчителя й історичних надбань педагогічної майстерності, творча інтерпретація та актуалізація яких уможливить вирішення складних завдань інтеграції вітчизняної освіти в світовий цивілізаційний простір.

Науково-теоретичне осмислення здобутого українськими педагогами досвіду формування сприятливого середовища розвитку і саморозвитку особистості майбутнього вчителя є важливим для обґрунтування сучасних теоретико-методологічних концепцій викладання та учіння, провідне місце серед яких у сучасних реаліях займають педагогічні технології, покликані забезпечити духовно-культурне зростання особистості, її професійне і соціальне збагачення, сприяти формуванню конкурентоспроможності педагога на ринку праці. Про це йдеться в Законах України «Про освіту» (2017 р.), «Про вищу освіту» (2014 р.), «Концептуальних засадах розвитку педагогічної освіти України та її інтеграції в європейський освітній простір» (2004 р.), «Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 рр.» (2012 р.), «Галузевій концепції розвитку неперервної педагогічної освіти» (2013 р.), «Концепції розвитку освіти України на 2015–2025 рр.» (2015 р.), «Концепції Нової Української школи» (2016 р.), «Національній доповіді про стан і перспективи розвитку освіти в Україні» (2016 р.), «Національній доктрині розвитку освіти України в XXI столітті» (2002 р.).

Для досягнення поставлених у документах завдань розвитку ціннісних, змістових і методичних засад сучасної педагогічної освіти, виняткове значення становить досвід діяльності освітніх установ, що здійснювали підготовку педагогічних кадрів для окремих регіонів України, зокрема Поділля, де наприкінці XVIII – на початку ХХ ст. сформувалися умови для становлення професійно-педагогічної освіти вчителів. Підготовка педагогічних кадрів у регіоні засвідчила синтез і взаємозбагачення багатьох субкультур, що сьогодні становлять етнокультурний зміст багатонаціональної панорами України, а вироблені тогочасними теоретиками й практиками педагогічної освіти підходи до становлення особистості вчителя стали невід’ємним складником національно-культурної ідентичності України. Незважаючи на те, що педагогічна освіта на Поділлі в досліджуваний період розвивалася під впливом ідеологічно різних політичних режимів, у ній були закладені перспективні тенденції, детальне осмислення яких становить вагомий інтерес для розбудови сучасної української педагогічної галузі.

Обґрунтуванню теоретико-методологічних засад дослідження історичного досвіду підготовки педагогічних кадрів присвячені наукові праці

В. Андрущенко, Г. Васяновича, І. Зязюна, В. Кременя, С. Клепка, О. Кучерявого, Н. Ничкало, В. Огнев'юка, С. Сисоєвої, В. Сластьоніна та ін. Концептуальні ідеї професійно-педагогічної освіти вчителя представлено в дослідженнях Б. Гершунського, С. Гончаренка, В. Загвязинського, М. Махмутова, В. Мозгового, О. Новікова, М. Поташніка, А. Хуторського та ін. Методичні засади формування педагогічних кадрів розглядалися у творах таких учених, як О. Акімова, Р. Гуревич, О. Дубасенюк, А. Коломієць, Л. Онищук, В. Радул, М. Солдатенко, Г. Тарасенко, Л. Хомич, В. Шахов, О. Шестоपालюк та ін.

Вагомим внеском у вивчення історико-педагогічних засад досліджуваної проблеми стали наукові доробки Л. Березівської, С. Бобришева, М. Богуславського, Л. Вовк, Б. Года, Н. Гупана, Н. Дем'яненко, М. Євтуха, В. Курила, В. Лугового, В. Майбороди, О. Сухомлинської, А. Черкашина, М. Ярмаченка та ін. Регіональні аспекти підготовки педагогічних кадрів і становлення вищої та середньої освіти в Україні розглядали З. Гіптерс, М. Гриньова, Т. Завгородня, Л. Зеленська, Н. Кузьменко, О. Лавріненко, Б. Ступарик, Н. Шиян та ін. Деякі особливості організації освітнього процесу на Поділлі наприкінці XVIII – на початку ХХ ст. проаналізовано в працях Л. Анохіної, Н. Балабуст, М. Барни, М. Вороліса, О. Кошолопа, І. Курляк, А. Лисого, Е. Мельника, Н. Опушко, С. Пахолківа, В. Перерви, І. Сесака, І. Шоробури та ін.

Матеріали студій названих учених значно розширили сферу розробки досліджуваної проблеми та мають вагомий історико-педагогічний потенціал для багатовекторного вивчення феномена педагогічної освіти на Поділлі. Проте залишаються недостатньо розкритими питання про шляхи її становлення, зміст теоретичного і практичного складників у загальнопедагогічній підготовці, тогочасні організаційно-педагогічні та методичні механізми розвитку творчої особистості вчителя, збагачення його педагогічної майстерності, удосконалення умінь і навичок необхідних для здійснення належного рівня педагогічної дії. Потребує вивчення і педагогічний досвід організації підготовки вчителів у гімназійних установах, жіночих і чоловічих духовних училищах та семінарії, церковнопарафіяльних учительських школах, учительських семінаріях і вчительському інституті Поділля.

Доцільність аналізу становлення педагогічної освіти на Поділлі зумовлена необхідністю подолання низки *суперечностей*, що загострюються в умовах сучасної освітянської дійсності, а саме: між соціальним замовленням на якісну професійну підготовку вчителя та недостатньою розробкою наукових підходів до її організації та здійснення; між необхідністю дотримання загальнодержавної системи стандартів розвитку педагогічних кадрів і відсутністю відповідної узгодженості в сучасній системі психолого-педагогічних підходів до особистісних параметрів педагогічної дії учителя, його фахової майстерності, морально-етичних і соціально-психологічних рис; між визначеною в державних документах вимогою щодо відбиття в змісті та структурі педагогічної освіти етносоціальної своєрідності окремих історичних регіонів України й спорадичним висвітленням регіонального складника в

сучасних історико-педагогічних дослідженнях; між наявністю певних здобутків в організації підготовки педагогічних кадрів на Поділлі та недостатнім науково-теоретичним осмисленням її змісту в сучасних науково-педагогічних студіях.

Актуальність вивчення регіональних вимірів генези педагогічної освіти України, потреба її творчої інтерпретації для розвитку сучасної освітньо-виховної системи, а також відсутність фундаментальних історико-педагогічних праць про поступ освітньої галузі на Поділлі зумовили вибір теми дисертації «Тенденції становлення педагогічної освіти на Поділлі (кінець XVIII – початок XX століття)».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконувалося в межах держбюджетної теми кафедри педагогіки і професійної освіти Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського «Теоретико-методичні засади формування загальнопедагогічної компетентності сучасного вчителя в контексті становлення європейського простору вищої освіти» (номер державної реєстрації 0115U002571). Тему дисертації затверджено рішенням ученої ради Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України 28 жовтня 2013 р., протокол № 9 та узгоджено в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології НАПН України 24 березня 2015 р., протокол № 2.

Мета дослідження – виявити та здійснити цілісний і системний аналіз тенденцій становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. та обґрунтувати перспективи творчого використання її прогресивних надбань у контексті інноваційного розвитку освітньої галузі України.

Відповідно до мети поставлено такі **завдання**:

1. Визначити теоретико-методологічні засади дослідження.
2. Проаналізувати стан вивчення дисертаційної проблеми та з'ясувати передумови становлення педагогічної освіти на Поділлі.
3. Розкрити специфіку та виявити тенденції підготовки освітянських кадрів у закладах духовної та гімназійної освіти Поділля досліджуваного періоду.
4. Схарактеризувати зміст і з'ясувати тенденції професійної підготовки майбутніх учителів у педагогічних закладах освіти Поділля наприкінці XIX – на початку XX ст.
5. Теоретично обґрунтувати періодизацію становлення педагогічної освіти на Поділлі та простежити тенденції її поетапного розвитку.
6. Виявити особливості, закономірності та суперечності становлення педагогічної освіти на Поділлі в досліджуваній період.
7. Окреслити шляхи творчого використання прогресивних надбань педагогічної освіти Поділля наприкінці XVIII – на початку XX ст. в умовах інноваційного розвитку освітньої галузі України.

Об'єкт дослідження – розвиток педагогічної освіти України.

Предмет дослідження – сутнісний зміст тенденцій становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з кінця XVIII – до початку XX ст. *Нижня межа* – кінець XVIII ст. – зумовлена початком діяльності Едукаційної комісії (1783 р.), що започаткувала проведення освітніх реформ на території Поділля (Волинський округ з окружним містом Кременцем та Український округ з окружним містом Вінницею). Такі перетворення мали регіональну диференціацію: польський варіант був запропонований Едукаційною комісією, а російський – Петербурзькою училищною комісією.

Верхня межа – початок XX ст. – визначена схваленням «Тимчасового положення про Вчительські інститути» від 14 червня 1917 р., за яким для Вінницького вчительського інституту (спеціальний заклад для підготовки педагогічних кадрів, відкритий у 1912 р.) була запроваджена чітка організаційна структура з визначеними напрямками професійної підготовки.

Територіальні межі дослідження охоплюють сучасну Вінницьку та Хмельницьку області (без Славутицького району), Андрушівський, Бердичівський і Любарський райони Житомирської та Балтський район Одеської області, а також частину Тернопільщини включно із м. Тернопіль. У цілому Поділля – історико-етнографічний регіон, що займає басейн межириччя Південного Бугу та лівобережного середнього Придністров'я.

Концептуальні засади дослідження. В основу наукового пошуку покладено положення про те, що становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. було детерміновано сукупністю суспільно-історичних чинників. Її зміст представляли духовна та світська освіта, єдність педагогічних ідей та освітніх практик, що збагатили педагогічний інструментарій професійної підготовки вчителів і відіграло вагомий роль у розбудові української національної освітньо-виховної системи.

3-поміж визначальних домінант становлення професійної підготовки вчителів на Поділлі виняткове значення становили: суспільно-політичні, соціально-економічні та культурно-освітні чинники формування педагогічної освіти регіону (приналежність його території до юрисдикції різних держав, поширення ідеології їхніх політичних режимів, колонізація та русифікація місцевого населення); регіональні особливості Поділля, зумовлені специфікою його географічного розташування, переважанням аграрного сектора, неоднорідністю соціально-етнічного складу, низькою освіченістю місцевого населення; оригінальні підходи до підготовки вчителів, представлені у духовних (Подільська духовна семінарія, жіночі та чоловічі училища, церковнопарафіяльні вчительські школи, Вінницька церковно-вчительська школа) і світських (чоловічі та жіночі гімназії, вчительські семінарії, Вінницький вчительський інститут) закладах; творча спадщина видатних діячів освіти, культури та релігії, діяльність яких була пов'язана з розбудовою педагогічної освіти на Поділлі; науково-методичне підґрунтя педагогічної підготовки у досліджуваний період (цілі, цінності, педагогічні підходи, принципи, форми, методи і засоби).

В основу дослідження покладено обґрунтовану авторську періодизацію становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку

XX ст., де розкрито освітні тенденції кожного з виокремлених етапів, окреслено специфіку, зміст, методичні та організаційно-педагогічні засади підготовки вчителів у духовних і світських закладах освіти. Педагогічна освіта у Подільському краї наприкінці XVIII – на початку XX ст. була представлена єдністю *предметно-змістового* (психолого-педагогічні механізми особистісного розвитку; ціннісний зміст фахових предметів і шляхи їхньої гуманітаризації; посилення професійної орієнтації спеціальних дисциплін та інтегративна функція психолого-педагогічної науки як джерело розвитку нових парадигм освіти та виховання), *операційного* (володіння способами і прийомами професійної діяльності, необхідними педагогічними знаннями, навичками та уміннями), *вольового* (самоконтроль, уміння керувати діями, із яких складається виконання обов'язків учителя-вихователя) та *оцінювального* (самооцінка педагогічної підготовленості й відповідність процесу вирішення професійних завдань оптимальним зразкам) складників. Педагогічна освіта регіону наприкінці XVIII – на початку XX ст. мала свою специфіку. Вона визначалася особливостями організації професійної спрямованості освітнього процесу, оригінальними формами і методами підготовки майбутніх учителів.

Концепція дослідження ґрунтується на трьох взаємопов'язаних концептах – *методологічному, теоретичному і практичному.*

Методологічний концепт сформовано з урахуванням положень діалектичної теорії пізнання та ідей синергії методологічних підходів, з-поміж яких для дослідження тенденцій становлення педагогічної освіти регіону використано такі:

– *історико-хронологічний* – сприяв обґрунтуванню періодизації становлення педагогічної освіти на Поділлі, розкриттю сутнісного змісту основних тенденцій і характерних особливостей її збагачення наприкінці XVIII – на початку XX ст. у зв'язку з конкретними історичними умовами та в чіткій хронологічній послідовності;

– *системний* – надав можливість цілісно та всебічно розглянути поступ педагогічної освіти Поділля наприкінці XVIII – на початку XX ст. як неперервний процес змін її складників, еволюція яких залежала від рівня узгодженості між ними (мета навчання, суб'єкт-суб'єктні відносини, зміст, організація та результат здобуття педагогічної освіти);

– *структурно-функціональний* – дозволив здійснити науково-теоретичний аналіз змісту педагогічної освіти на Поділлі, виявити сукупність функціональних зв'язків між складниками її внутрішньої структури, а також з'ясувати рівні та характер її впливу на соціокультурний і цивілізаційний розвиток регіону;

– *парадигмальний* – забезпечив розгляд становлення педагогічної освіти на Поділлі як системного процесу, зміст якого визначив формування освітньо-педагогічних парадигм, що домінували в досліджуваній історичній період;

– *культурологічний* – орієнтував на розгортання історико-педагогічного дослідження в контексті загальнофілософського розуміння культури та зумовив розгляд педагогічної освіти Поділля в тісному зв'язку з багатством

європейської та української культурної спадщини, їхньої взаємодії та взаємозбагачення;

– *аксіологічний* – орієнтував на вивчення ціннісних вимірів і педагогічних ідеалів у становленні педагогічної освіти Поділля наприкінці XVIII – на початку ХХ ст., обумовив з'ясування її ціннісно-смыслових пріоритетів.

Дослідження ґрунтується на загальнонаукових *принципах* науковості, історизму, об'єктивності, природовідповідності, культуровідповідності, системності, єдності історичного та логічного, багатофакторності, конкретності, взаємодії теорії та практики, соціально-історичної детермінації педагогічної дійсності минулого, що дали змогу проаналізувати основні ідеї та освітні практики підготовки педагогічних кадрів на Поділлі.

Теоретичний концепт базується на науково-теоретичних положеннях сучасного історико-педагогічного дискурсу та психолого-педагогічних студій (Г. Балл, Б. Год, С. Гончаренко, О. Ігнатович, І. Зязюн, В. Кремень, В. Луговий, Н. Ничкало, В. Рибалка, В. Семиченко та ін.); українознавчих дослідженнях з історії розвитку національної освіти (М. Вовк, С. Волков, С. Мельничук, С. Ніколаєнко, Т. Усатенко, Г. Філіпчук та ін.); студіях із проблем генези педагогічної освіти (Л. Березівська, Л. Вовк, Н. Дем'яненко, М. Євтух, М. Зотін, Н. Калениченко, С. Сірополко, Я. Чепіга та ін.); ідеях педагогічної персонології (В. Данькевич, Н. Дічек, С. Захаренко, Л. Семеновська, О. Сухомлинська, А. Ткаченко, О. Тринус та ін.); положеннях щодо специфіки становлення педагогічної освіти в окремих регіонах України (М. Барна, З. Гіптерс, Л. Зеленська, Н. Кузьменко, В. Перерва, Б. Ступарик та ін.).

Практичний концепт забезпечив інструментарій для висвітлення практичного змісту тенденцій становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку ХХ ст. Пріоритетними для розробки періодизації цього процесу стали особливості розвитку тогочасної педагогічної практики, а також шляхи залучення психології, методики викладання та педагогічної майстерності в систему підготовки педагогічних кадрів. Кожен із етапів характеризувався зміною парадигми педагогічної освіти, зокрема її мети, цілей, змісту та структури. Для досліджуваного періоду було притаманне основне протиріччя між суб'єктивним моментом науково-педагогічного поступу (підходи теоретиків і практиків педагогічної галузі до проблематики якісної підготовки вчителя, визначення його місця і ролі в суспільстві, необхідність розвитку та саморозвитку психолого-педагогічної і методичної майстерності) й об'єктивним станом професійно-педагогічної освіти. Причому база цього протиріччя породжувалася й закріплювалася соціальними та суспільно-політичними умовами.

У процесі дослідження використано комплекс науково-дослідницьких *методів*, а саме:

– *емпіричні* (джерелознавчий та історіографічний аналіз, описово-аналітичний метод) – для пошуку, обробки та інтерпретації масиву першоджерел і з'ясування передумов становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку ХХ ст.; *контент-аналізу* – для вивчення

змісту педагогічної освіти; *кількісний* – для студіювання автентичних документів, характеристики ступеня дослідженості науково-педагогічних проблем;

– *загальнонаукові* (аналіз, синтез, узагальнення, аналогія, порівняння, класифікація, діалектичний метод і метод науково-теоретичної інтерпретації) – для упорядкування наукового пошуку, спрямування його мети на об'єктивне, наукове та всебічне вивчення процесуально-змістових та організаційно-педагогічних складників становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку ХХ ст.;

– *спеціальні: історико-педагогічний* – для визначення й обґрунтування концептуальної ідеї дослідження; *порівняльно-педагогічний* – для зіставлення історико-педагогічних явищ, подій і фактів соціокультурного життя досліджуваного періоду, виявлення спільного та відмінного в змісті педагогічної освіти Поділля на різних етапах її становлення; *проблемно-генетичний* – для ретроспективного висвітлення й реконструкції досвіду підготовки педагогічних кадрів на Поділлі та обґрунтування положень щодо впровадження історичних набутоків тогочасної педагогічної освіти в практику сучасних вищих педагогічних освітніх закладів; *конкретно-історичний* – для аналізу й порівняння проектів реформ і державного законодавства, у яких було зосереджено нові моделі й парадигми розвитку освітянських кадрів, а також для розробки періодизації та виявлення основних тенденцій становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку ХХ ст.; *логіко-системний* – для висвітлення основних концептуальних засад розвитку педагогічної освіти в історичному поступі як інтегрованого соціально-педагогічного явища; *метод вивчення й узагальнення педагогічного досвіду* – для виявлення рівня навчально-виховної роботи, майстерності та новаторства викладачів, встановлення закономірностей розвитку педагогічного процесу у досліджуваній період; *системно-структурний* – для розробки структури дисертації, а також для з'ясування організаційних і процесуально-змістових особливостей підготовки педагогічних кадрів на Поділлі; *історико-типологічний метод* – для типологізації навчальних закладів і реконструкції характерних особливостей навчально-виховного процесу; *метод педагогічної біографістики* – для вивчення еволюції поглядів вітчизняних і зарубіжних педагогів у широкому соціокультурному контексті; *метод наукової екстраполяції* – для здійснення прогностичного обґрунтування творчого використання прогресивних надбань педагогічної освіти Поділля в сучасній освітній практиці; *термінологічний аналіз спеціальної літератури* – для визначення основних понять і категорій відповідно до предмета дослідження.

Джерельну базу дослідження становлять:

– нормативно-правові акти досліджуваного періоду, де представлено офіційну позицію держав щодо політики в галузі педагогічної освіти, регламентовано реалізацію освітнього процесу в тогочасних навчальних закладах. До таких документів належать: «Высочайше утвержденный Устав девиц духовного звания в западных епархиях» (1863 р.), «Положение о начальных народных училищах» (1864 р.), «Высочайше утвержденный Устав

епархиальных женских училищ» (1868 р.), «Указ Святейшего Синода от 27 февраля 1871 года № 8 с указанием педагогических мер и приемов для правильного хода ученого дела в духовных семинариях и училищах» (1871 р.), «Положения 1) О городских училищах и 2) О учительских институтах» (1872 р.), «Положение о церковных школах ведомства Православного исповедания» (1902 р.) та ін. Більшість із цих першоджерел уміщено у таких збірниках, як «Полное собрание законов Российской Империи» (1863–1874, 1902 pp.), «Сборник распоряжений по Министерству народного образования (1874–1876)» (1901 р.) та ін.;

– статистичні та довідникові джерела, представлені універсальними, галузевими і регіональними енциклопедіями, словниками, довідниками, губернськими та єпархіальними пам'ятними книжками та звітами, зокрема, «Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии женских гимназий и прогимназий» (1889 р.), «Отчет о состоянии Немировской гимназии за 1888–1889 учебный год», «Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания» (1889 р.), «Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета» (1893 р.), «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich» (1893 р.), «Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа» (1905 р.), «Обзор Подольской губернии» (1902, 1906, 1909, 1912 pp.), «Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии педагогических курсов для приготовления учителей и учительниц начальных училищ» (1912 р.), «Памятная книжка Подольской губернии» (1885, 1911 pp.), «Памятная книжка Киевского учебного округа» (1913, 1914, 1915 pp.), «Справочная книга Подольской Епархии» (1911 р.), «Отчет по Отделу народного образования» (1912, 1913 pp.), «Sprawozdanie Dyrekcji C. K. Wyższego Gimnazjum w Tarnopolu» (1883, 1886, 1889, 1901–1905 pp.) та ін.;

– архівні матеріали з фондів Державного архіву Хмельницької області (Подільська духовна семінарія (ф. 64), Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія (ф. 319), Летичівська чоловіча гімназія (ф. 55), Кам'янець-Подільська Маріїнська жіноча гімназія (ф. 65), Приворотське духовне училище (ф. 744), Подільська духовна консисторія (ф. 315)) та Державного архіву Вінницької області (Вінницька чоловіча вчительська семінарія КНО (ф. Д-13), Вінницький учительський інститут (ф. Д-54), Вінницька чоловіча гімназія (ф. Д-14), Жмеринська чоловіча гімназія (ф. Д-17), Могилів-Подільська чоловіча гімназія (ф. Д-74), Брацлавська чоловіча гімназія (ф. Д-182), Жмеринська чоловіча єврейська гімназія (ф. Д-351), Вінницька міністерська жіноча гімназія (ф. Д-19), Брацлавська жіноча гімназія товариства сприяння жіночої освіти (ф. Д-56), Друга Вінницька міська жіноча гімназія (ф. Д-79), Могилів-Подільська жіноча гімназія (ф. Д-82), Жмеринська приватна гімназія Г. Я. Лукашевич (ф. Д-173), Вінницька приватна жіноча гімназія І. М. Драганової (ф. Д-18), Гайсинська жіноча гімназія О. Т. Курчинської (ф. Д-188), Степашківська церковно-учительська школа другого класу (ф. Д-189), Забузька церковно-учительська школа другого класу (ф. Д-190),

Майдано-Трепівська церковно-учительська школа другого класу (ф. Д-284), Чуківська церковно-учительська школа другого класу (ф. Д-349), Тульчинське духовне училище Подільської єпархіальної училищної ради (ф. Д-444), Немирівська гімназія КНО (ф. Д-673), Вінницьке реальне училище (ф. Д-15), Вінницьке повітове відділення Подільської єпархіальної училищної ради (ф. Д-283), Вінницька міська управа (ф. Д-230), Вінницька повітова земська управа (ф. Д-255), Гайсинська міська управа (ф. Д-286), Інспектор народних училищ 5-го району Подільської губернії (ф. Д-281), Вінницький повітовий предводитель дворянства (ф. Д-200), Вінницька міська дума (ф. Д-262), Вінницька окружна інспектура народної освіти (ф. Р-256)). У дослідження залучено низку документів (стенограми доповідей та рукописи) із фондів меморіального музею-садиби академіка І. Зязюна у с. Пашківка Ніжинського району Чернігівської області;

– мемуарна література, спогади державних, громадсько-політичних, культурних діячів і представників прогресивного освітянського середовища, які брали безпосередню участь у побудові педагогічної освіти Поділля, а саме: спогади колишніх учнів і викладачів Тернопільської чоловічої гімназії та вчительської семінарії, що містяться у трьохтомному регіонально-історичному мемуарному збірнику «Шляхами Золотого Поділля» (1960, 1970, 1983 рр.), історичні нариси Б. Остап'юка та його праця «Давній Тернопіль» (1984 р.), «Спомини з мого життя» О. Барвінського (2004 р.), «Під сонцем Поділля» В. Приходька (1967 р.), «Сторінки минулого» О. Лотоцького (1989 р.), «Спогади про минуле і життя Подільської семінарії...» колишнього її учня, що оприлюднені на сторінках «ПЕВ» (1890 р.), «Спогади про Михайла Коцюбинського» (1989 р.), «Спогади» та «Іван Максимович Сошенко» М. Чалого (викладач Немирівської гімназії) (1876, 1895 рр.), «Шкільні спогади про Кам'янець-Подільську гімназію» колишнього її учня В. Шабліовського (1906 р.), матеріали збірки «Вінниця у спогадах» (2013 р., т. 1) та ін.;

– монографії, навчальні посібники та дисертації: І. Альошинцев, Н. Андрійчук, М. Барна, Л. Березівська, Л. Бойцун, Г. Генкель, В. Григор'єв, М. Грушевський, М. Демков, Н. Дем'яненко, Д. Дорошенко, М. Євтух, К. Єльніцький, Л. Зеленська, Л. Іоллі, І. Кравченко, Н. Кузьменко, І. Курляк, О. Лавріненко, Е. Левассер, А. Лисий, В. Луговий, П. Лузан, О. Любар, О. Ліхачова, М. Мацішевський, І. Михалевич, Е. Міхаловський, А. Нагребецький, С. Пахолків, В. Перерва, М. Петров, О. Селіханович, Є. Сецинський, С. Сірополко, С. Стрибульський, Б. Ступарик, Е. Шмідт, М. Яворовський, М. Ярмаченко та ін.;

– матеріали періодики: «Журнал Министерства народного просвещения» (1834–1917 рр.), «Циркуляр по управлению Киевским учебным округом» (1859–1915 рр.), «Подольские епархиальные ведомости» (1862–1905 рр.), «Православная Подолия» (1906–1917 рр.), «Русская школа» (1890–1917 рр.), «Вестник воспитания» (1890–1917 рр.), «Киевская старина» (1882–1906 рр.), «Педагогический сборник» (1864–1918 рр.), «Педагогический листок» (1871–1918 рр.) та ін. Сучасні періодичні видання: «Історико-педагогічний альманах», «Краєзнавство», «Народна творчість і етнографія», «Рідна школа»,

«Український історичний журнал» та окремі випуски регіональних збірників наукових праць: «Освіта, наука і культура на Поділлі» (1998, 2002, 2006, 2009–2012 рр.), «Культура Поділля: історія і сучасність» (1993 р.), «Духовні витоки Поділля: творці історії краю (1994 р.), «Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки» (1999 р.), «Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження» (2005 р.), «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку» (2014 р.) та ін.

Для підготовки дисертації використано матеріали Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського НАПН України, Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки імені К. А. Тімірязєва, наукової бібліотеки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, бібліотечних фондів Державних архівів Вінницької та Хмельницької областей, а також ресурси мережі Інтернет.

Наукова новизна і теоретичне значення одержаних результатів полягає в тому, що *вперше*: у вітчизняній історико-педагогічній науці виявлено та здійснено цілісний і системний аналіз сутнісного змісту тенденцій поетапного становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку ХХ ст.: «педагогізація» духовних закладів освіти, що здійснювали підготовку вчителів нижчих шкіл (уведення до освітнього процесу риторики, гомілетики, предметів естетичного спрямування); інтеграція складників педагогічної майстерності в освітньо-виховний процес духовних і світських навчальних закладів; удосконалення курсу педагогіки та його спрямування на розвиток не лише теоретичних знань із основ учіння й виховання, а, передусім, на їхнє практичне застосування; видання спеціальних підручників і навчальних посібників із педагогіки, дидактики, психології, методик викладання окремих предметів; запровадження педагогічного класу в жіночих закладах і другокласних церковнопарафіяльних школах; інституціоналізація педагогічних закладів освіти – вчительських шкіл, учительських семінарій та Вінницького вчительського інституту; упровадження прогресивних методик і технологій формування особистості вчителів; створення чіткої системи спеціальних дисциплін (педагогіка, історія педагогіки, дидактика), які готували випускника до якісної, педагогічно і психологічно зумовленої діяльності-дії; відкриття зразкових шкіл для практичної професійно-педагогічної підготовки («школи вправ»); запровадження елементів допрофесійного відбору на вчительські спеціальності, введення творчих іспитів при вступі до педагогічних класів та в інші освітні заклади, а також при складанні випускних іспитів на отримання звання вчителя тощо; на основі авторських критеріїв (конкретно-історичні: суспільно-політичний, соціально-економічний і культурно-освітній розвиток Поділля; нормативно-правові: постанови урядів, законодавчі акти з проблем організації педагогічної освіти, рішення щодо відкриття чи припинення діяльності освітніх закладів; ідейно-педагогічні: розвиток педагогічної думки; парадигмальні: зміна підходів до реалізації педагогічної освіти, зокрема її мети, цілей, змісту і структури тощо) виокремлено етапи становлення педагогічної

освіти на Поділлі: перший – «Час освітнього двовладдя» (кінець XVIII – перше десятиліття XIX ст.); другий – «Реформи духовної освіти в Подільській губернії» (20-ті – 60-ті рр. XIX ст.); третій – «Становлення жіночої педагогічної освіти Поділля» (70-ті рр. – кінець XIX ст.); четвертий – «Інституціоналізація професійно-педагогічної освіти Поділля» (1900–1917 рр.); виявлено особливості (розвиток загальнопедагогічної підготовки вчителя-вихователя, формування гуманістичних принципів особистості педагога, практичне спрямування процесу оволодіння психолого-педагогічними дисциплінами, орієнтування на загальнолюдські цінності під час теоретичної та практичної підготовки, уведення педагогічної майстерності для розвитку творчої особистості вчителя, наявність елементів допрофесійної підготовки на педагогічні спеціальності й професійного добору осіб, які прагнули здобути педагогічний фах, взаємозумовленість і взаємозв'язок курсів педагогіки і психології), розкрито закономірності (поєднання європейських і вітчизняних традицій, залежність розвитку педагогічної освіти Поділля від соціально-політичних, культурно-освітніх і суспільно-економічних чинників, а також політики урядів Австрії та Росії тощо) і з'ясовано суперечності (між тогочасними соціально-політичними й соціокультурними реаліями та необхідністю змін у підготовці педагогічних кадрів, між потребою суспільства у кваліфікованих учителях і низьким рівнем їхньої професійної підготовки, між традиціями диференціації підготовки вчительських кадрів у духовних і гімназійних закладах освіти, між особливостями освітньо-професійної діяльності педагогічних закладів освіти Західного та Східного Поділля, між поглибленням теоретичної підготовки майбутніх учителів і послабленням її практичного складника тощо) становлення педагогічної освіти на Поділлі досліджуваної доби.

Уточнено термінологічний апарат дослідження, а саме: дефініції понять «педагогічна освіта», «складники педагогічної майстерності», «педагогічне мистецтво», «система професійних компетентностей учителя-вихователя», «тенденції розвитку педагогічної освіти в історичному поступі», «технології педагогічної взаємодії»; історію виникнення (дати відкриття та припинення діяльності) окремих освітніх закладів Поділля.

Подальшого розвитку набули наукові положення щодо ознак процесу розвитку педагогічної освіти в цілому (інтегрованість, об'єктивність, дотичність до сфери сучасного відродження національної освіти); ідеї одухотвореності педагогічної освіти на всіх її рівнях, що суттєво сприятиме розв'язанню її стратегічного завдання – творенню духовності народу, зміцненню його національного духу; теоретичні й методологічні підходи щодо модернізації викладання курсу педагогіки в педагогічних закладах освіти України, наповнення його новим змістом для забезпечення інтеграції з педагогічною практикою, використання вчителями-практиками та майбутніми освітянами теоретичних знань як засобів вирішення конкретних завдань, синтезування часткових знань і вмій у цілісні операційні комплекси.

Уведено до наукового обігу 305 архівних джерел, з-поміж них: 200 маловідомих і 105 невідомих (зокрема, справи із фондів: Державного архіву Хмельницької області – ф. 55; Державного архіву Вінницької області – ф. Д-17, ф. Д-74, ф. Д-82, ф. Д-173, ф. Д-189, ф. Д-190, ф. Д-284, ф. Д-349 та ін.).

Розширено уявлення про внесок тогочасних видатних діячів освіти, культури та релігії у розбудову педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку ХХ ст. (О. Барвінський, Ю. Богданов, Г. Ващенко, П. Вікул, В. Гречулевич, М. Губчак, С. Дністрянський, П. Житецький, Д. Жудін, М. Коцюбинський, М. Леонтович, О. Маркович, М. Пирогов, М. Сімашкевич, М. Симонов, Й. Сліпий, І. Сошенко, І. Ставицький, К. Стеценко, О. Хиждеу, І. Шипович, М. Яворовський та ін.).

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що сформульовані в дисертації положення щодо становлення й розвитку педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку ХХ ст. можуть бути використані для проведення якісних перетворень у сучасному освітньому просторі вищої педагогічної освіти України, а також сприятимуть удосконаленню рівня підготовки майбутнього вчителя-практика. Фактологічний матеріал і систематизована джерельна база становлять цінність для подальших наукових досліджень з історії освіти та педагогічної думки, історії України, історіографії історії педагогіки, українознавства, джерелознавства, архівознавства та країнознавства. Наукові положення дисертації можуть використовуватися для розробки лекційних і практичних занять із курсів «Історія педагогіки», «Загальна педагогіка», «Педагогіка вищої школи», «Основи педагогічної майстерності», «Історія України», «Історичне краєзнавство та джерелознавство», визначення змісту вибіркових дисциплін із проблем розвитку педагогіки, а також у процесі вдосконалення змісту науково-педагогічної підготовки сучасних магістрів-гуманітаріїв, у системі післядипломної педагогічної освіти і самоосвіті, для укладання енциклопедичних, довідково-біографічних, краєзнавчих видань, підготовки підручників, методичних рекомендацій, навчальних посібників та хрестоматій.

Матеріали дисертації відбито в монографії «Становлення й розвиток педагогічної освіти на Поділлі (кінець XVIII – початок ХХ століття)», а також в авторській хрестоматії «Педагогічна освіта на Поділлі» (кінець XVIII – початок ХХ століття), складниками якої є історико-педагогічні матеріали, що висвітлюють генезу педагогічної освіти Подільського краю наприкінці XVIII – на початку ХХ ст., персоналістичні описи, невідомі та маловідомі факти з організації освітнього процесу в духовних і світських закладах освіти Поділля.

Основні наукові результати проведеного дослідження впроваджено в навчально-виховний процес Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (довідка № 06/71 від 18 грудня 2017 р.); Житомирського державного університету імені Івана Франка (довідка № 643/1 від 13 грудня 2017 р.); Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського (акт № 2932/24-03 від 21 грудня 2017 р.); Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії (довідка № 708 від

28 грудня 2017 р.); Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського (довідка № 397 від 25 грудня 2017 р.); Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського (довідка № 78 В від 15 грудня 2017 р.); Вінницького гуманітарно-педагогічного коледжу (довідка № 01-02-119/17 від 22 грудня 2017 р.).

Вірогідність та об'єктивність результатів і висновків дисертації забезпечено теоретичним і методологічним обґрунтуванням його вихідних позицій з використанням методів, адекватних об'єкту, предмету, меті та завданням дослідження, залученням до наукового аналізу широкого кола різноманітних першоджерел й орієнтацією на об'єктивність та академічну добросовісність у їхній інтерпретації, історіографічним аналізом досліджуваної проблеми, упровадженням результатів дослідження в освітньо-виховний процес сучасних вищих педагогічних навчальних закладів.

Апробація результатів дослідження. Наукові положення та висновки дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри педагогіки і професійної освіти Навчально-наукового інституту педагогіки, психології, підготовки фахівців вищої кваліфікації Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, звітних наукових конференціях Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України (2014–2017 рр.), а також на семінарах і майстер-класах для науковців, педагогів-практиків у Центрах педагогічної майстерності та навчання дорослих Громадської науково-педагогічної організації «Академія педагогічної майстерності та навчання дорослих імені І. А. Зязюна» (м. Новомосковськ, 2015 р., м. Вознесенськ, 2015 р., м. Івано-Франківськ, 2016 р., м. Київ, 2016–2017 рр.).

Основні наукові результати дослідження було оприлюднено в доповідях і повідомленнях на науково-практичних конференціях різного рівня, зокрема на *міжнародних*: «Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми» (Вінниця, 2014, 2016 рр.), «Проблеми та перспективи навчання технологій» (Кіровоград, 2015 р.), «Педагогіка і психологія: актуальні проблеми досліджень на сучасному етапі» (Київ, 2017 р.), «Педагогіка і психологія: напрями та тенденції розвитку в Україні та світі» (Одеса, 2017 р.), «Актуальні проблеми реформування системи виховання та освіти в Україні» (Львів, 2017 р.), «Сучасний вимір психології та педагогіки» (Львів, 2017 р.), «Сучасна педагогіка та психологія: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень» (Київ, 2017 р.), «Сучасна система освіти і виховання: досвід минулого – погляд у майбутнє» (Київ, 2017 р.), «Педагогіка та психологія сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії» (Одеса, 2017 р.), «Проблеми та інновації в природничо-математичній, технологічній і професійній освіті» (Кропивницький, 2017 р.) «Pedagogika Naukowa i Praktyczna Nauka światowa: problemy i innowacje» (Сопот, 2017 р.), «Topical Problems of Modern Science» (Варшава, 2017 р.), «Mind technologies: Retrospective and perspective» (Прага, 2017 р.), «Nowy sposob rozwoju. Pedagogika» (Варшава, 2017 р.), *всеукраїнських*: «Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень» (Вінниця, 2015–

2016 pp.) та *регіональних*: «Актуальні проблеми математики, фізики і технологічної освіти» (Вінниця, 2014, 2016 pp.).

Кандидатську дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства зі спеціальності 17.00.06 – декоративне і прикладне мистецтво на тему «Художнє плетіння з рослинних матеріалів в Україні ХІХ – ХХ століття (історія, типологія, майстри)» захищено у 2004 році. Її матеріали в тексті докторської дисертації не використовувалися.

Публікації. Результати дисертації висвітлено в 45 одноосібних публікаціях, у тому числі: 1 монографія, 1 хрестоматія, 27 статей у наукових фахових виданнях України та виданнях, уведених до міжнародних наукометричних баз (10 – Index Copernicus), 4 – у зарубіжних виданнях, 12 – у матеріалах міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-практичних конференціях.

Структура дисертації. Дисертація складається з анотації (українською та англійською мовами), списку публікацій здобувача, вступу, чотирьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел – 937 найменувань (з них 305 – архівні джерела), 12 додатків. Повний обсяг дисертації – 562 сторінки, із них 418 – основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність дослідження, визначено його об'єкт, предмет, мету та завдання, представлено концептуальні, методологічні та теоретичні засади вивчення педагогічної освіти на Поділлі, схарактеризовано методи, розкрито наукову новизну, теоретичне і практичне значення, подано інформацію щодо публікації та апробації матеріалів дисертації, її структури й обсягу.

У *першому розділі* – «**Теоретико-методологічні та соціокультурні засади становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст.**» – охарактеризовано генезу педагогічної освіти Поділля, визначено передумови її становлення, проаналізовано теоретико-методологічні засади дослідження за трьома рівнями: загальнонауковий (системний, парадигмальний), конкретнонауковий (історико-хронологічний, системно-функціональний, аксіологічний, культурологічний) та біографічний. Застосування названих методологічних підходів дало змогу всебічно вивчити й проаналізувати досліджувану історико-педагогічну проблему через осягнення сутності й взаємодії буття та свідомості, розглянути педагогічні явища в їхньому розвитку та взаємозв'язку.

Відповідно до походження й інформаційного наповнення джерельну базу дослідження диференційовано за такими групами: нормативно-правові акти; статистичні джерела та довідкові видання; архівні джерела; мемуари; монографії, навчальні посібники та дисертації; матеріали періодики. Ґрунтуючись на принципах джерелознавчого аналізу, внутрішньої та зовнішньої критики першоджерел, виявлено особливості названих груп джерел і з'ясовано, що значна їхня частина міститься в збірниках нормативно-правових

актів дореволюційного часу (опубліковані та неопубліковані), що регулювали розвиток педагогічної освіти на Поділлі (закони, накази, постанови, звіти керівних органів освіти, інформаційні повідомлення, збірники документів учительських з'їздів, циркуляри та розпорядження Подільської єпархіальної училищної ради та Міністерства народної освіти, листування керівництва освітніх закладів із відомством імператриці Марії, попечителем Київського навчального округу, журнали правління навчальних закладів тощо).

Вагоме значення для розв'язання завдань дослідження мали документи Державного архіву Вінницької області та Державного архіву Хмельницької області, науково-педагогічні матеріали фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, фонду рідкісних і цінних видань Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки імені К. А. Тімірязєва та ін.

З'ясовано, що інформаційно насичений матеріал щодо перебігу подій, пов'язаних із розвитком педагогічної освіти Поділля, представлений в періодичній пресі, зокрема в таких виданнях, як «Журнал Министерства народного просвещения», «Циркуляр по управлению Киевским учебным округом», «Подольские епархиальные ведомости», «Православная Подолия», «Русская школа», «Вестник воспитания», «Историко-педагогический альманах», «Краеведство», «Народна творчість і етнографія», «Рідна школа», «Український історичний журнал» та ін.

Проаналізовано стан розробки досліджуваної проблеми в історико-педагогічному дискурсі й на основі авторських критеріїв обґрунтовано періодизацію історіографії генези педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. Виокремлено чотири взаємопов'язані етапи, а саме: перший – кінець XVIII – перша половина XIX ст.; другий – друга половина XIX – початок XX ст.; третій – 20–80-ті рр. XX ст.; четвертий – 90-ті рр. XX ст. – до сьогодення.

Виходячи з історико-хронологічного та парадигмального підходів було визначено, що з середини XIX ст. почали з'являтися праці, що висвітлювали загальну картину розвитку тогочасної педагогічної освіти (Є. Левассер, О. Лихачова, М. Пирогов, О. Піллер, К. Ушинський, Е. Шмідт, К. Шмідт та ін.) Із кінця XIX ст. світ побачили твори, де було представлено деякі аспекти розвитку педагогічної освіти на Поділлі в складі Російської та Австрійської імперій (В. Гульдман, О. Лотоцький, М. Мацішевський, С. Стрибульський, П. Чубинський та ін.). Проблемам становлення педагогічної освіти, аналізу педагогічних особливостей формування особистості майбутнього вчителя у другій половині XIX – початку XX ст. присвячено низку досліджень відомих педагогів і державних діячів того часу (І. Альошинцев, А. Анастасєв, В. Вахтеров, В. Григор'єв, Я. Гуревич, М. Демков, К. Єльніцький, Л. Іоллі, П. Каптерєв, Ш. Ганелін, О. Козирєв, М. Константинов, П. Кудрявцев, Є. Мединський, О. Музиченко та ін.).

Цінний фактологічний і теоретичний матеріал оприлюднено в монографіях, дисертаціях і наукових статтях сучасних учених, які так чи так

розглядали проблеми становлення й розвитку педагогічної освіти України досліджуваного історичного періоду (Н. Андрійчук, Л. Березівська, М. Вовк, Н. Гупан, Н. Дем'яненко, О. Дубасенюк, М. Євтух, Л. Зеленська, Н. Кузьменко, О. Лавріненко, О. Любар, Т. Паньок, М. Попович, Л. Семеновська, О. Сухомлинська, Т. Усатенко, М. Ярмаченко та ін.). Вагомий науковий доробок у царині пізнання педагогічної освіти Поділля здійснений істориками і краєзнавцями (Л. Анохіна, Л. Баженов, Н. Балабуст, М. Барна, А. Лисий, В. Луканюк, Е. Мельник, С. Пахолків, В. Перерва, І. Сесак, Б. Ступарик та ін.).

Визначено передумови становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII ст. – на початку XX ст.: 1) політична ситуація, що склалася в Подільському краї у середині XVIII ст., землі якого, зокрема Західне Поділля, почали піддаватися польській експансії. Завойовники вбачали в українській школі найлютішого противника колонізаторської політики. У 1793 р. Східне Поділля було включено до складу Російської імперії як «Брацлавська губернія». Цього ж року на території Подільської і Брацлавської губерній було засновано єдину православну єпархію. Убачаючи у Східному Поділлі свою провінцію, російський царизм неодноразово намагався русифікувати населення губернії й знищити українську мову, культуру та освіту; 2) глобальні соціально-політичні й національні протиріччя, вирішення яких залежало від реформаційних процесів, здійснюваних Австрійською та Російською імперіями в досліджуваній період. Після втрати державної незалежності польська шляхта зберігала свої політичні й культурні впливи на Східному Поділлі впродовж першої половини XIX ст., тоді як на Західному Поділлі вона зміцнила свої позиції; 3) соціокультурні особливості Подільського краю. Неоднорідність економічного розвитку Західного й Східного Поділля, зокрема взаємозв'язок економічної сфери та розвитку шкільництва і підготовки педагогічних кадрів. Безпосереднім результатом державної політики у сфері освіти в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. стало значне розширення мережі навчальних закладів, бо стрімкий розвиток економіки й сільського господарства потребував освічених працівників, а це, своєю чергою, сприяло реформуванню та вдосконаленню системи підготовки педагогічних кадрів; 4) прояви політичної стратегії імперських урядів, спрямовані на асиміляцію етнічних українців. Про це свідчив низький рівень освіченості серед молоді, якій нав'язувалася російська, німецька та польська мови; 5) рівень розвитку педагогічної науки та освітньої практики. Існуюча система підготовки вчителів не відповідала вимогам часу та потребувала рішучих змін.

На основі історико-хронологічного підходу виявлено неоднорідний характер становлення педагогічної освіти на територіях Західного і Східного Поділля. Установлено, що наприкінці XVIII – на початку XX ст. на Поділлі сформувалася освіта, що загалом відповідала австрійській та російській освітнім моделям. Варто зауважити, що в Австрії (до складу якої входило Західне Поділля) панували ідеї європейського Відродження та Просвітництва. Західні течії – філантропізм і класицизм, гуманізм і неогуманізм обумовили зростання потреб у розбудові педагогічної освіти й підготовки вчительських

кадрів. На Австрійську систему освіти безпосередньо вплинули прогресивні ідеї німецьких, французьких та англійських педагогів, які залишили низку цінних науково-педагогічних праць щодо професійного зростання педагога-майстра. Їхні висновки про організацію освіти і виховання стали джерелом розробки наукових засад професійної підготовки вчителів Західного Поділля. Російська імперія запозичила австрійську систему, але на Східному Поділлі вона впроваджувалася з певними труднощами, бо перетворилася на один із засобів політичної присутності царату.

Отже, вивчення передумов становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. дозволило стверджувати, що цей процес характеризувався такими *тенденціями*: 1) адаптація педагогічної освіти до політичних змін режимів, урядів і лідерів; 2) домінування в стратегіях освіти політико-ідеологічного складника; 3) спрямованість освітнього процесу на оптимальне поєднання педагогічних традицій вітчизняної школи та упровадження педагогічних новацій тощо.

У *другому розділі* – **«Педагогічні особливості формування особистості майбутніх учителів у закладах освіти Поділля наприкінці XVIII – на початку XX ст.»** – розкрито процес становлення й розвитку духовних і світських навчальних закладів регіону в досліджуваній період, здійснено аналіз їхньої освітньої та виховної діяльності, розглянуто зміст і методичне забезпечення навчального процесу. Значну увагу приділено висвітленню педагогічних ідей і творчого доробку видатних педагогів, релігійних, культурних і громадських діячів Поділля.

Грунтуючись на структурно-функціональному та парадигмальному підходах проаналізовано загальнопедагогічну підготовку вчителів у чоловічих духовних училищах і Подільській духовній семінарії. З'ясовано, що наприкінці XVIII – на початку XX ст. Подільська єпархія займала в Російській імперії провідне місце за кількістю церковнопарафіяльних шкіл. В умовах відсутності власне педагогічної освіти на Поділлі, Подільська духовна семінарія та духовні чоловічі училища стали важливою ланкою професійної підготовки вчителів краю, яка вперше будувалася на засвоєнні практичних навичок, що набувалися безпосередньо в процесі навчання. У зв'язку з гострою нестачею педагогічно підготовлених учителів, Св. Синод ще в 1866 р. постановив запровадити в Подільській духовній семінарії викладання педагогіки. При навчальному закладі тоді діяла недільна, згодом зразкова церковнопарафіяльна школа, що мала на меті сприяти успіхові церковно-шкільної справи в єпархії, практичному ознайомленню вихованців семінарії з педагогічною діяльністю в початковій народній школі.

На основі системного та цілісного аналізу виявлено, що для педагогічної освіти Подільської духовної семінарії були характерні такі *тенденції*: 1) екстраполяція освітніх традицій Києво-Могилянської академії; 2) уведення до навчального процесу курсів риторики, гомілетики, предметів естетичного спрямування, що сприяли формуванню професійно-педагогічної культури; 3) домінування релігійного змісту навчання над психолого-педагогічним;

4) незацікавленість духовенства в загальнопедагогічній підготовці як необхідній умові розвитку особистості майбутніх учителів; 5) відсутність належної практичної професійно-педагогічної підготовки семінаристів, методичного й теоретичного супроводу практичного складника; 6) недостатня увага до науково-педагогічного рівня викладачів семінарії, їхня невідповідність із педагогіки, психології, логіки, і, як наслідок, невідповідність професійного рівня випускника-вчителя потребам тогочасної школи; 7) відсутність зацікавленості серед представників російської церкви та польського духовенства, які брали на себе відповідальність готувати вчителя, випускати високоосвіченого й національно свідомого працівника освітньої галузі для української школи.

У розділі розглянуто розвиток творчої особистості майбутніх учителів у жіночих духовних училищах, які залежно від фінансування й адміністративного устрою поділялися на два типи: училища духовного звання і єпархіальні жіночі училища. Діяльність перших визначав «Загальний Статут училищ духовного звання в Західних єпархіях», укладений духовно-навчальним управлінням Св. Синоду в 1863 р. Відповідно до його положень училища перебували під юрисдикцією імператриці як закритий заклад і призначалися винятково для доньок священно- і церковнослужителів. Згідно зі статутом жіночих навчальних закладів імператриці Марії вихованки, які закінчили училище за першим розрядом, без іспитів отримували звання домашньої вчительки, за другим розрядом – домашньої вчительки з тих предметів, що були засвоєні ними найкраще. Училище у м. Кам'янці-Подільському було відкрито 22 липня 1864 р. Це був перший на Поділлі жіночий навчальний заклад, який запропонував педагогічні послуги в руслі православної традиції. До другого типу училищ належали єпархіальні жіночі училища, статут яких було затверджено 20 вересня 1868 р. З уведенням в дію «Статуту єпархіальних жіночих училищ» змінювався і статус випускниць училища – вони отримали право на звання домашньої вчительки, що на практиці означало можливість обіймати посади педагогів у початковій школі. Єпархіальні жіночі училища перебували в підпорядкуванні Св. Синоду під безпосереднім управлінням єпархіальних архієреїв і під опікою місцевого духівництва та ради училища. Навчання складалося з 6 класів із річним курсом у кожному. Жіноче єпархіальне училище було відкрито в м. Тульчин 5 жовтня 1867 р.

Аналіз освітньої діяльності жіночих духовних училищ Поділля розглядуваного періоду дозволив виокремити такі характерні *тенденції* підготовки фахівців у цих освітніх закладах: 1) знаннєцентризм та ігнорування значення загальнопедагогічної підготовки; 2) акцентування в навчальному процесі переважно теоретичних аспектів, що не створювало умов для належного рівня педагогічної дії; 3) інституціоналізація педагогічної освіти (відкриття необов'язкового педагогічного класу); 4) оновлення змісту освіти (уведення нових предметів – методики викладання, гігієна, малювання, креслення); 5) посилення взаємозв'язку педагогіки та основ психології; 6) запровадження новітніх форм навчально-виховної роботи (вокально-музичні

вечори, читання світської літератури тощо), що слугувало розвитку комунікативних умінь і навичок випускниць.

Комплексний аналіз архівних матеріалів і літературних джерел дозволив стверджувати, що важливу роль у становленні педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XIX ст. відіграли другокласні церковнопарафіяльні школи та Вінницька церковно-вчительська школа, якими переважно керувало духовенство. Згідно з визначенням Св. Синоду у 1902–1903 рр. в м. Вінниці відкрився перший клас церковно-вчительської школи. У школі викладали 24 дисципліни – значно більше, ніж передбачала програма. Учням також було запропоновано основи економіки та соціології. Ця церковно-вчительська школа тоді вважалася вищою народною школою в єпархії.

У розділі розглянуто освітньо-виховну діяльність другокласних церковно-парафіяльних шкіл. Установлено факт обов'язкового існування при всіх другокласних школах додаткового закладу для практичної підготовки майбутніх учителів. У 1912 р. на Поділлі виникла необхідність перетворення другокласних шкіл на школи вищого типу за рахунок запровадження однорічних педагогічних класів. Так, у 1912–1913 н.р. при деяких другокласних школах Подільської єпархії (Немирівській жіночій і Майдано-Трепівській чоловічій) відкрився четвертий педагогічний клас, який повинен був доповнити освіту учнів у другокласних школах, забезпечити всебічний розвиток і належну підготовку до іспиту на звання вчителя церковної школи. Оскільки педагогічний клас передбачав спеціальну мету – підготовка майбутніх учителів – то в ньому детально вивчалася педагогіка, був уведений розширений курс загальної дидактики, викладалася методика всіх предметів як початкової, так і другокласної школи. Другокласні церковнопарафіяльні школи та Вінницька церковно-вчительська школа були взірцем церковнопарафіяльного шкільного життя Подільської єпархії.

Цілісний аналіз навчального процесу в другокласних церковнопарафіяльних школах і Вінницькій церковно-вчительській школі дозволив виокремити такі *тенденції* педагогічної підготовки: 1) базування освіти вчителів на принципах засвоєння практичних навичок, що здійснювалося безпосередньо в процесі практичних занять у зразковій школі грамоти; 2) запровадження традицій своєрідного відбору абітурієнтів, придатних до роботи з дітьми: використовувалися методики перевірки на професійну гнучкість, на бажання стати вчителем, проводилися тести й опитування; 3) участь вихованців у концертній і публічній діяльності, яка мала подвійне завдання: з одного боку – це був важливий складник професійної підготовки, з іншого – педагогічні школи ставали осередками просвітництва дорослого населення, здійснювали потужну культурно-просвітницьку роботу; 4) значне переобтяження теоретичним матеріалом у процесі опанування навчальних дисциплін; 5) належна мовленнєва підготовка майбутніх учителів, введення в освітню практику елементів педагогічної майстерності; 6) запровадження окремого педагогічного класу, де детально вивчалася педагогіка (розширений

курс загальної дидактики, було запропоновано методики викладання кожного предмета як початкової, так і другокласної школи).

У ході дослідження встановлено, що упродовж XIX – на початку XX ст. допрофесійну підготовку майбутніх учителів на Поділлі здійснювали державні та приватні середні заклади освіти – чоловічі гімназії. Проте наприкінці XVIII – упродовж XIX ст. на Поділлі для здобуття середньої освіти можна було навчатися в Подільській (Вінницька, діяла до 1847 р.), Немирівській, Кам'янець-Подільській і Тернопільській гімназіях.

Історико-хронологічний аналіз сприяв виявленню факту, що лише на початку XX ст. на Східному Поділлі утворилася розгалужена система чоловічих гімназій (Жмеринська, Вінницька, Гайсинська, Балтська, Могилів-Подільська, Летичівська та Брацлавська), де здійснювалася підготовка молоді до вступу в університети та інститути. На Західному Поділлі Українська державна гімназія в Тернополі на початку XX ст. працювала в статусі паралельних класів польської гімназії.

Усебічний аналіз діяльності чоловічих гімназій Поділля дозволив виокремити в системі професійно-педагогічної підготовки такі *тенденції*: 1) утвердження безсистемного характеру розвитку елементів допрофесійної підготовки для вступу на педагогічні спеціальності, переважання у її змісті теоретичних знань; 2) акцентування уваги в процесі учіння на вивченні стародавніх мов; 3) невідповідність багатопредметності змісту освіти потребі професійно-педагогічного самовдосконалення викладача мов; 4) упровадження до навчального процесу позакласних заходів – концертів, читань, виставок та екскурсій; 5) започаткування студій філософської пропедевтики.

У розділі приділено увагу розвиткові педагогічної майстерності в жіночих гімназійних закладах Поділля XIX ст., що перебували під керівництвом двох відомств: відомства імператриці Марії та МНО. На Поділлі впродовж усього XIX ст. діяла єдина Маріїнська жіноча гімназія в м. Кам'янець-Подільському, відкрита 5 березня 1867 р. У 1869 р. також було засновано лише одну міністерську прогімназію з підготовчим класом у м. Немирів. У 1874 р. розпочато викладання педагогіки та методики як обов'язкових предметів. Разом із тим, 31 серпня цього ж року було затверджено навчальний план 8-го педагогічного класу, який розпочав роботу в Кам'янець-Подільській Маріїнській гімназії у 1885 р. Зважаючи на зростання економіки регіону, на початку XX ст. відкривалися міністерські жіночі гімназії: Вінницька, Немирівська, Могилів-Подільська, Балтська, Вінницька 2-га міська, Барська, Проскурівська Н. Хар'юзової (Юганової), Кам'янець-Подільська С. Славутинської, Барська Л. Ващенко-Захарченко, Вінницька І. Драганової, Жмеринська Г. Лукашевич, Тульчинська О. Звиногородської, Гайсинська О. Курчинської, Брацлавська.

Виявлено, що змістовим та організаційно-педагогічним формам підготовки майбутніх учителів у жіночих гімназіях були притаманні такі *тенденції*: 1) зміцнення позицій дисциплін мистецького циклу (малювання, співи, музика, рукоділля, гімнастика, хореографія) та іноземних мов;

2) забезпечення нерозривної єдності педагогіки та психології в загальнопедагогічній підготовці майбутніх учительок; 3) «педагогізація» освітнього процесу (розробка програм із методики викладання арифметики в початковій школі, російської мови, психології з основами логіки, історії педагогіки, де окрім наукових підходів російських і західноєвропейських теоретиків педагогіки пропагувалися надбання українських учених); 4) визнання пріоритетності формування основ високої професійної майстерності випускниць; 5) фундаменталізація релігійної освіти вихованок.

На основі методу педагогічної біографістики з'ясовано роль відомого хірурга та педагога М. Пирогова, українського композитора М. Леонтовича, художника О. Сошенка, письменника М. Коцюбинського, кардинала Й. Сліпого та інших тогочасних діячів культури в генезі педагогічної освіти Поділля досліджуваного періоду.

У розділі доведено, що Подільська духовна семінарія та чоловічі духовні училища, духовні та єпархіальні жіночі училища, чоловічі та жіночі гімназії, другокласні церковнопарафіяльні та Вінницька церковно-вчительська школа заклали фундамент для ефективного функціонування й розвитку педагогічної освіти Поділля. Проте тогочасна підготовка вчителів не відповідала вимогам часу. Суспільно-економічне життя регіону вимагало педагогічно спрямованого та висококваліфікованого наставника-вчителя і це, насамперед, загострювало необхідність відкриття нових закладів, що здійснювали б підготовку педагогічних працівників і мали світський характер.

У *третьому розділі* – **«Освітньо-професійна діяльність педагогічних закладів Поділля наприкінці XIX – на початку XX ст.»** – визначено особливості становлення й розвитку спеціально-педагогічних навчальних закладів освіти Поділля, проаналізовано їхні організаційно-педагогічні засади, підкреслено вагому роль Вінницького вчительського інституту в формуванні педагогічної кадрової політики регіону.

На основі системного підходу та аналізу значного спектру першоджерел з'ясовано особливості формування професійних педагогічних умінь і навичок в учительських семінаріях для підготовки вчителів початкових шкіл. Упродовж другої половини XIX – на початку XX ст. в освіті Австрійської та Російської імперій уперше стали виникати державні спеціальні педагогічні середні навчальні заклади – чотирьохрічні чоловічі й жіночі вчительські семінарії, що здійснювали загальноосвітню та спеціальну педагогічну підготовку майбутніх учителів початкових шкіл. На Поділлі діяло чотири чоловічі вчительські семінарії – Тернопільська, Вінницька, Кам'янець-Подільська та Ольгопільська.

Доведено значний інноваційний поступ саме Тернопільської вчительської чоловічої семінарії (розпочала роботу в 1871 р.) у справі підготовки майбутніх учителів. У закладі працював клас зразкової школи («школи вправ»), що забезпечував поєднання методики навчання загальноосвітніх предметів із практичними заняттями. Учні Тернопільської вчительської семінарії вивчали предмети психолого-педагогічного, гуманітарного, природничо-математичного, мистецького та релігійного спрямування. Збільшувалася чисельність предметів

естетичного циклу: музика, співи, малювання, гра на фортепіано, запроваджувалися фізичні вправи, гімнастика, ручна праця, основи сільського господарства.

У процесі дослідження встановлено, що на Східному Поділлі впродовж XIX ст. не було створено жодної вчительської семінарії тому, що міністерство народної освіти Російської імперії свідомо гальмувало розвиток спеціальних педагогічних закладів. І лише в 1907 р. у с. Потоки Вінницького повіту було відкрито першу на Східному Поділлі та другу на всій території Поділля чоловічу вчительську семінарію. Пізніше в регіоні відкрилися Кам'янець-Подільська чоловіча семінарія імені П. Столипіна (1 липня 1913 р.) й Ольгопільська чоловіча вчительська семінарія (27 серпня 1914 р.). Аналіз архівних документів дає нам право стверджувати, що в 1909–1910 н. р., за наполяганням директора закладу В. Осташкова кількість годин на педагогіку як основного предмета, була збільшена. Ця дисципліна викладалася з 1-го класу (2 год. на тиждень).

З'ясовано, що вихованці вчительських семінарій Поділля були найкраще підготовленими до проведення занять в училищах. Вони добре знали програми й підручники, були достатньо компетентними з основних предметів, що викладалися в початковій школі. Провідною педагогічною *тенденцією* розвитку семінарій Поділля стало акцентування уваги на практичному ознайомленні учнів із навчально-виховною діяльністю народних училищ у зразкових школах, що діяли при семінаріях.

Хронологічний метод дослідження дозволив установити, що єдиним спеціально-педагогічним закладом Поділля на початку XX ст. був Вінницький учительський інститут, який розпочав роботу 15 вересня 1912 р. Значно пізніше – 14 червня 1917 р. відповідно до «Тимчасового положення про вчительські інститути» у закладі було започатковано підготовку до спеціальних пробних курсів.

Цілісний аналіз освітньо-виховного процесу закладу сприяв виокремленню провідних *тенденцій*, притаманних професійно-педагогічній підготовці в ньому майбутніх фахівців: 1) поглиблення і розширення змісту теоретичного курсу педагогіки за рахунок уведення нових розділів – «Історія педагогіки» та «Училищезнавство»; 2) запровадження до дисциплін психолого-педагогічного циклу методик викладання предметів; 3) забезпечення нерозривного зв'язку теоретичного курсу педагогіки з психологією, збільшення питомої ваги таких дисциплін як дитяча психологія й фізіологія; 4) структурування й упорядкування практичної підготовки, зокрема рух від пасивних спостережень за діяльністю учнів (пропедевтична практика) до активного викладання та самостійного проведення уроків (виробничо-педагогічна практика); 5) прагнення керівництва педагогічного закладу дотримуватися принципу єдності теорії та практики.

У ході дослідження також визначено, що для вдосконалення якості професійної підготовки педагогічних кадрів Подільською єпархіальною училищною радою та Міністерством народної освіти організовувалися постійні

однорічні, дворічні й тимчасові педагогічні загальноосвітні курси. Проте вони не могли замінити системну підготовку вчителів у спеціально-педагогічних навчальних закладах.

У *четвертому розділі* – **«Історичний досвід професійної підготовки вчителів Поділля в реформуванні системи педагогічної освіти України»** – обґрунтовано авторську періодизацію становлення і розвитку педагогічної освіти Поділля, визначено провідні тенденції, притаманні кожному із виокремлених етапів. Урахування особливостей викладання педагогіки, психології, педагогічної майстерності в освітніх закладах Поділля, виявлення їхнього впливу на якість підготовки педагогічних кадрів дозволило виокремити такі критерії періодизації: (конкретно-історичні: суспільно-політичний, соціально-економічний і культурно-освітній розвиток Поділля; нормативно-правові: постанови урядів, законодавчі акти з проблем організації педагогічної освіти, рішення щодо відкриття чи припинення діяльності освітніх закладів; ідейно-педагогічні: розвиток педагогічної науки та педагогічної думки; парадигмальні: зміна підходів до реалізації педагогічної освіти, зокрема її мети, цілей, змісту і структури тощо). На підставі названих критеріїв вдалося виокремити 4 взаємопов’язані етапи становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст.:

Перший – кінець XVIII – перше десятиліття XIX ст. – «Час освітнього двовладдя». Характеризувався тим, що освітня система Поділля зазнала реформування як із боку Польщі, так і з боку царської Росії. Священнослужителі, які свого часу закінчили духовні заклади Російської імперії та Києво-Могилянську академію, ставали на захист православної віри й підтримували ідею відкриття навчальних закладів, де б готувалися вчителі православної віри. Саме тоді було засновано заклади духовної освіти – семінарії, що давали мінімум педагогічної та практичної підготовки випускникам, які в майбутньому поєднували «душпастирську» та освітню професійну діяльність. На цьому етапі провідними *тенденціями* підготовки педагогічних кадрів були: невизначеність і непослідовність освітніх реформ, що почасти носили спонтанний характер; відкриття навчальних закладів, де готували вчителя православної віри; екстраполяція освітніх традицій Києво-Могилянської академії тощо.

Другий – 20-ті – 60-ті рр. XIX ст. – «Реформи духовної освіти в Подільській губернії». Його сутнісною ознакою було створення духовних навчальних закладів, зокрема Подільської духовної семінарії та духовних училищ. Стрімкого поширення набув друк спеціальних підручників і навчальних посібників із педагогіки, дидактики, психології та методик викладання окремих предметів, що надходили до бібліотек духовних навчальних закладів. Таким чином формувалося підґрунтя для самоосвіти і самовдосконалення викладачів, які не мали педагогічної освіти. Провідною *тенденцією* становлення педагогічної освіти стало усвідомлення необхідності «педагогізації» освітнього процесу в духовних семінаріях краю та усунення єзуїтської системи навчання й виховання молоді. Заходи щодо реформування

духовної освіти на Поділлі в 20-х – 60-х роках XIX ст. сприяли: набуття випускниками духовних закладів освіти педагогічного досвіду в повітових чоловічих училищах, де вони могли працювати учителями стародавніх мов і духовними наставниками; уведенню до освітньої програми церковних співів, вивчення нотної грамоти, богослов'я, а також збільшення часу на опанування риторики та церковного красномовства. Це, своєю чергою, сприяло розвитку комунікативності вихованців, здатності здійснювати педагогічну дію-взаємодію з майбутніми вихованцями на належному рівні.

Третій – 70-ті рр. – кінець XIX ст. – «Становлення жіночої педагогічної освіти Поділля» – характеризувався розвитком єпархіальних жіночих училищ, жіночих училищ духовного відомства, жіночих гімназійних установ відомства імператриці Марії та Міністерства народної освіти. Визначальною його *тенденцією* було створення педагогічних класів у жіночих закладах Поділля та уведення до навчального процесу педагогіки і дидактики як окремих предметів.

Четвертий – 1900-1917 рр. – «Інституціоналізація професійно-педагогічної освіти Поділля». Він характеризувався розвитком філософських і педагогічних знань, появою нових оригінальних ідей і напрямів у системі підготовки вчительських кадрів. Його провідною *тенденцією* стало інституційне оформлення педагогічних закладів освіти – вчительських шкіл, вчительських семінарій і Вінницького вчительського інституту. Система професійно-педагогічної підготовки в них була значно кращою, бо застосовувалися прогресивні методики й технології формування особистості майбутніх учителів.

У розділі окреслено шляхи творчого використання прогресивних ідей становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. в сучасних умовах модернізації освітньої галузі України. Установлено, що освітніми закладами Поділля був зібраний значний досвід мисленнєво-мовленнєвої підготовки майбутніх учителів, відбулося визнання вагомої ролі усного мовлення та постановки голосу в успіхові педагогічної професії. Сьогодні в системі професійно-педагогічної освіти означеним питанням не надається належної уваги. В умовах докорінних змін педагогічної освіти, її переорієнтації на дитиноцентризм, гострої необхідності потребує опочуттєвлення процесу навчально-виховної дії-взаємодії, а теоретикам і практикам педагогічної науки потрібно більше звертати уваги на фундаментальні розробки провідних діячів мистецької й театральної галузі, які професіоналізацію голосу вважають пріоритетною у системі людина-людина.

Аналіз процесу підготовки майбутніх учителів в освітніх закладах Поділля дав змогу констатувати, що в тих установах, де якісно викладався курс педагогіки – рівень професійної підготовки майбутніх учителів був набагато вищим. Проте, у новітніх реаліях курс педагогіки, на наше переконання, потребує модернізації та наповнення новим змістом. У першу чергу, теоретичний зміст педагогіки має бути інтегрований із педагогічною практикою. У сучасних студентів недостатньо досвіду використання теоретичних знань як засобу вирішення конкретних завдань і фактично

відсутня практика синтезування часткових знань і вмінь у цілісні операційні комплекси. Курс педагогіки повинен бути позбавлений «безопочуттєвленості», зайвої затеоретизованості й націлений на радість спілкування учнів з учителем.

З'ясовано, що педагогіка в освітніх закладах Поділля досліджуваної доби викладалася в нерозривній єдності з віковою та педагогічною психологією. Тогочасні вчені розуміли, що майбутній учитель має бути озброєним ґрунтовними знаннями не лише з теорії та практики учіння й виховання, а й психології, що сприятиме розумінню особливостей дитячої особистості. З огляду на це, актуальним для реформування сучасної педагогічної освіти видається інтеграція педагогіки й психології в системі професійно-педагогічної підготовки.

Виявлено, що важливим складником розвитку особистості майбутніх учителів у навчальних закладах Поділля наприкінці XVIII – на початку XX ст. була організація та проведення позакласної й позашкільної творчої роботи – залучення учнів до участі в концертах, виставах, літературно-музичних вечорах тощо. Така діяльність не лише сприяла вдосконаленню рівня педагогічної майстерності, а й була покликана слугувати патріотичному вихованню, культивуванню в педагогічній освіті принципу культуроцентризму. Відзначимо, що провідним регулятивом модернізації сучасної педагогічної освіти виступає культуроцентризм (аспект національної культури). Разом із тим, для вищої педагогічної школи України важливо використовувати набутий досвід патріотичного, українознавчого виховання майбутніх учителів.

Аналіз досвіду підготовки педагогічних кадрів на Поділлі засвідчив, що скорочення в навчальних планах і програмах професійно-педагогічної підготовки соціально-гуманітарних дисциплін негативно відбивалося на загальному фаховому рівні вчителя. Підкреслено, що зміст дисциплін соціогуманітарного циклу має вагоме значення для усвідомлення студентами професійної значущості духовності та своєї відповідальності за творення національного духу народу.

ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів дослідження засвідчило досягнення мети, розв'язання поставлених завдань і дало змогу дійти таких науково-теоретичних висновків:

1. Визначено теоретико-методологічні засади дослідження. Установлено, що для розв'язання науково-дослідницьких завдань дослідження вагоме значення мало залучення евристичного потенціалу низки методологічних підходів (історико-хронологічний, системний, структурно-функціональний, парадигмальний, культурологічний, аксіологічний) і принципів (історизм, об'єктивність, природовідповідність, культуровідповідність, єдність історичного та логічного, багатofакторність, конкретність, взаємодія теорії та практики). Виявлено, що для розкриття змісту основних тенденцій становлення педагогічної освіти на Поділлі корисним стало застосування емпіричних, загальнонаукових і спеціальних методів, інструментарій яких дозволив

всебічно вивчити та проаналізувати досліджувану історико-педагогічну проблему, оптимально використати архівні першоджерела, опубліковані документи, наукову літературу та матеріали періодики, а відтак системно і неупереджено проаналізувати тенденції становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. Відповідно до обґрунтованих теоретико-методологічних засад становлення педагогічної освіти на Поділлі окресленого періоду досліджувалося як складний і безперервний процес, що відбувався під впливом суспільно-політичних, соціально-економічних, духовно-релігійних і культурно-педагогічних детермінант.

2. Проаналізовано стан вивчення дисертаційної проблеми. На основі дослідження філософської, історичної та історико-педагогічної літератури, значного обсягу періодичних видань запропоновано новий підхід до історіографії становлення та розвитку педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. Визначено, що окремі аспекти цієї теми за понад столітній період аналізувалися як дослідниками дорадянського періоду, так і вченими XX – початку XXI ст. Вивчення поступу педагогічної освіти на Поділлі пройшло кілька етапів і сьогодні активно продовжується. Проте системного аналізу процесу генези педагогічної освіти Подільського краю не здійснено (не розкрито передумови становлення педагогічної освіти, не висвітлено сутність змістових, методичних та організаційно-педагогічних засад підготовки педагогічних кадрів). З'ясовано, що виняткове науково-теоретичне значення становить виокремлення та концептуальне осмислення основних тенденцій поетапного становлення педагогічної освіти на Поділлі, з'ясування специфіки її розвитку в духовних, гімназійних і педагогічних закладах.

Пріоритетним для об'єктивного дослідження історії педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. стала систематизація та ґрунтовний аналіз архівних історико-педагогічних першоджерел із проблематики дисертаційної праці. Джерельну базу умовно систематизовано за такими групами: нормативно-правові акти; статистичні та довідникові джерела; архівні матеріали; мемуарна література; монографії, навчальні посібники та дисертації; матеріали періодики. Установлено, що основний масив архівних джерел, використаних у роботі, зберігається у державних архівах Вінницької та Хмельницької областей, де сконцентровано профільну документацію щодо діяльності навчальних закладів Поділля кінця XVIII – початку XX ст. Здійснений аналіз архівних фондів не тільки відбиває економічний, статистичний і фінансовий аспекти становлення освітньої практики на Поділлі, але й дає повнішу інформацію про зміст та організацію навчально-виховного процесу в закладах освіти. Відомості про них також містяться в циркулярах і розпорядженнях Міністерства народної освіти та попечителя Київського навчального округу, Подільської єпархіальної училищної ради, епістоляріях керівництва закладів з Подільською єпархією та відомством імператриці Марії тощо. Цінними з огляду на сутність і специфіку тогочасної підготовки педагогічних кадрів стали журнали правління навчальних закладів, статистичні відомості про учнів, характеристики вихованців, звіти за окремі роки,

протоколи засідань педагогічних рад та екзаменаційних комісій, навчальні програми і плани занять, фінансові звіти, свідоцтва й атестати вихованців, відомості про успішність, послужні та формулярні списки вчителів, особові справи, прохання та документи бажаючих скласти іспит на звання вчителя тощо. Констатовано, що найповнішу інформацію надають архівні справи з книгами протоколів педагогічних рад і конференцій. Ці матеріали сприяють висвітленню змісту подільських традицій підготовки вчительських кадрів, з'ясуванню впливу на їхнє становлення освітніх і виховних систем Західної Європи. Підкреслено, що ґрунтовному, всебічному та об'єктивному дослідженню історії становлення педагогічної освіти на Поділлі перешкождала розпорошеність масиву архівних джерел, що знаходяться переважно за межами України, а багато з них утрачено назавжди.

З'ясовано передумови становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст.: 1) глобальні соціально-політичні й національні протиріччя, вирішення яких залежало від реформаційних процесів, здійснюваних Австрійською та Російською імперіями в досліджуваній період; 2) соціокультурні особливості Подільського краю; 3) прояви політичної стратегії імперських урядів, спрямовані на асиміляцію етнічних українців; 4) рівень розвитку педагогічної науки та освітньої практики. На основі історико-хронологічного підходу виявлено неоднорідний характер генези педагогічної освіти на територіях Західного і Східного Поділля. Установлено, що наприкінці XVIII – на початку XX ст. на Поділлі сформувалася освіта, яка загалом відповідала австрійській та російській освітнім моделям.

3. Розкрито специфіку та виявлено тенденції підготовки освітянських кадрів у закладах духовної та гімназійної освіти Поділля досліджуваного періоду. Особливості змісту підготовки педагогів у цих установах полягали в домінуванні «палково-різкової» системи виховання; поступовому переході від винятково теоретичного складника в освітній парадигмі професійно-педагогічної підготовки до практико-орієнтованої педагогічної й психологічної освіти; застосовуванні прогресивних методик і технологій формування особистості майбутніх учителів; уведенні до навчальних планів і програм спеціальних дисциплін – філософська пропедевтика, дидактика, логіка, психологія, педагогіка, методики викладання дисциплін початкових училищ і церковнопарафіяльних шкіл, іноземних мов, предметів релігійного спрямування (гомілетика, риторика, церковне красномовство, граматики, церковний спів, нотна грамота, богослов'я), а також дисциплін естетичного циклу (малювання, рукоділля, музика, гра на музичних інструментах, домоводство) та гімнастики. Ці предмети сприяли формуванню професійно-педагогічної культури майбутніх учителів, розвивали здатність упливати на інтелект, волю й почуття вихованців. Важливе місце в освітньому процесі було відведено запровадженню новітніх форм навчально-виховної роботи – вокально-музичних вечорів, читання світської літератури тощо.

Методами опанування професією вчителя були: словесні (різновиди навчально-виховних бесід, розповіді, читання й заучування на пам'ять

літературних і церковних текстів, публічне обговорення педагогічних творів і наукових статей тощо); наочні (демонстрації проведення уроків наставниками-вчителями в зразкових школах, виконання творів духовного й світського мистецтва тощо); практичні (написання письмових творчих робіт, складання віршів, рецензування книг тощо). Такий методичний арсенал сприяв формуванню високого рівня культури педагогічного спілкування, умінню впливати на колектив через словесно-педагогічну дію, добирати нестандартні методи психолого-педагогічного впливу на особистість вихованців. Серед організаційних форм педагогічної освіти домінували пробні уроки в початкових і духовних училищах, а також у школах при гімназійних установах, лекції, практичні заняття, самостійна робота, творчі письмові роботи, театральні постановки художніх творів, концерти тощо. Практикувалося проведення приватних і публічних диспутів, що сприяло розвитку самостійного мислення учнів, натомість учителям педагогічних освітніх закладів це давало можливість слідкувати за поступальним розвитком учнів і ступенем засвоєння ними навчального матеріалу.

Виявлено, що для педагогічної освіти в тогочасних духовних і гімназійних закладах Поділля були характерними такі *тенденції*: домінування релігійного змісту навчання над психолого-педагогічним; акцентування переважно теоретичних аспектів, що не створювало умов для належного рівня педагогічної дії; відсутність відповідної практичної професійно-педагогічної підготовки, теоретичного та методичного супроводу практичного складника; недостатня увага до науково-педагогічного рівня викладачів; оновлення змісту освіти на основі уведення нових предметів; посилення взаємозв'язку педагогіки та основ психології; упровадження до навчально-виховного процесу позакласних заходів – концертів, читань, виставок, екскурсій; зміцнення позицій дисциплін мистецького циклу (малювання, співи, музика, рукоділля, гімнастика, хореографія) та іноземних мов; забезпечення належної мовленнєвої підготовки майбутніх учителів, уведення в освітню практику елементів педагогічної майстерності тощо.

4. Схарактеризовано зміст і з'ясовано тенденції професійної підготовки майбутніх учителів у педагогічних закладах освіти Поділля наприкінці XIX – на початку XX ст. Установлено, що з початком функціонування вчительських семінарій і Вінницького вчительського інституту важливим стало введення до професійно-педагогічної підготовки предметів психолого-педагогічного, гуманітарного, природничо-математичного, мистецько-естетичного та релігійного спрямування. Удосконалювався курс педагогіки за рахунок уведення нових розділів – «Історія педагогіки» та «Училищезнавство». Він спрямовувався на розвиток не лише теоретичних знань з основами учіння й виховання, а передусім на необхідність використання отриманих знань для ефективної організації дії-взаємодії з вихованцями, урахування володіння засобами педагогічного впливу. Теоретичний курс педагогіки займав центральне місце в навчальному процесі педагогічних закладів Поділля наприкінці XIX – на початку XX ст. Відповідно до законопроекту від 14 грудня

1912 р. поглиблювалося вивчення психології, логіки та історії педагогічних учень в курсі історії педагогіки. У ході дослідження визначено структурні складники змісту освіти: уміння організовувати взаємодію з вихованцями, впливати на їхній інтелект, волю і почуття, майстерне володіння словом, уміння складати поетичні твори, навички гри на музичних інструментах і володіння виконавською технікою, виховання естетичного смаку тощо.

З'ясовано *тенденції* професійної підготовки майбутніх учителів у педагогічних закладах освіти Поділля наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., серед яких виокремлено: інституціональне оформлення педагогічних закладів освіти – вчительських семінарій і Вінницького вчительського інституту; забезпечення нерозривного зв'язку теоретичного курсу педагогіки з психологією; прагнення керівництва педагогічних закладів дотримуватися принципу єдності теорії та практики; акцентування уваги на практичному ознайомленні учнів із навчально-виховною діяльністю народних училищ у зразкових школах («школах вправ»), що діяли при навчальних закладах; поглиблення і розширення змісту теоретичного курсу педагогіки за рахунок уведення нових розділів; запровадження окремих елементів допрофесійного відбору на вчительські спеціальності та уведення творчих іспитів при вступі, а також при складанні випускних іспитів на отримання звання вчителя (спеціального письмового іспиту з педагогіки й обов'язкової привселюдної демонстрації показового уроку в зразковій школі) тощо.

5. Теоретично обґрунтовано періодизацію становлення педагогічної освіти на Поділлі та простежено тенденції її поетапного розвитку. В основу розробки покладено авторські критерії (конкретно-історичні: суспільно-політичний, соціально-економічний і культурно-освітній розвиток Поділля; нормативно-правові: постанови урядів, законодавчі акти з проблем організації педагогічної освіти, рішення щодо відкриття чи припинення діяльності освітніх закладів; ідейно-педагогічні: розвиток педагогічної науки, світовий і вітчизняний досвід підготовки педагогічних кадрів; парадигмальні: зміна підходів до реалізації педагогічної освіти, зокрема її мети, цілей, змісту і структури тощо). Установлено, що кожен із етапів характеризувався зміною парадигми педагогічної освіти, відбувалися принципові зміни в царині підготовки вчителів, викликані появою нових закладів освіти, методик розвитку особистості майбутніх учителів, інновацій у загальнопедагогічній і практичній професійно-педагогічній підготовці.

Виокремлено основні етапи становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. Перший – «Час освітнього двовладдя» (кінець ХVІІІ – перше десятиліття ХІХ ст.). До провідних *тенденцій* підготовки педагогічних кадрів на цьому етапі відносимо: невизначеність і непослідовність освітніх реформ, що почасти носили спонтанний характер; відкриття навчальних закладів, де готували вчителя православної віри; екстраполяція освітніх традицій Києво-Могилянської академії тощо.

Другий – «Реформи духовної освіти в Подільській губернії» (20-ті – 60-ті рр. ХІХ ст.). Провідними *тенденціями* становлення педагогічної освіти на

Поділлі в цей час були: «педагогізація» духовних закладів освіти, що здійснювали підготовку вчителів нижчих шкіл (уведення до освітнього процесу риторики, гомілетики, предметів естетичного спрямування, які сприяли формуванню професійно-педагогічної культури); виокремлення курсу педагогіки як основного в загальнопедагогічній підготовці майбутніх учителів і спрямування його на розвиток не лише теоретичних знань із основ учіння й виховання, а передусім на їхнє практичне застосування тощо.

Третій – «Становлення жіночої педагогічної освіти Поділля» (70-ті рр. – кінець XIX ст.). Головними *тенденціями* цього етапу назвемо: відкриття необов'язкових педагогічних класів, де детально вивчалася педагогіка (розширений курс загальної дидактики, викладалися методики кожного предмета початкової школи); удосконалення навчально-виховного процесу за рахунок введення дисципліни естетичного циклу тощо.

Четвертий – «Інституціоналізація професійно-педагогічної освіти Поділля» (1900–1917 рр.) – характеризувався такими *тенденціями*: інституціональне оформлення педагогічних закладів освіти – учительських шкіл, учительських семінарій і Вінницького вчительського інституту; застосування прогресивних методик і технологій формування особистості майбутніх учителів; уникнення винятково теоретичного складника в освітній парадигмі професійно-педагогічної підготовки (заснування зразкових шкіл грамоти та «школи вправ»); створення чіткої системи спеціальних дисциплін (дидактика, педагогіка, історія педагогіки); запровадження традицій своєрідного відбору абітурієнтів, придатних до роботи з дітьми; звернення уваги на післядипломну освіту вчителів Поділля тощо.

Визначено, що для виокремлених етапів становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. була характерною сукупність тенденцій. *Позитивні*: введення до навчального процесу педагогічних дисциплін і предметів мистецького спрямування; інтеграція педагогіки та основ психології; запровадження нових форм позакласної виховної роботи; формування механізмів відбору абітурієнтів на вчительську професію тощо; *Негативні*: нерозуміння керівництвом установ важливості формування особистості вчителя з високим рівнем педагогічної майстерності; відсутність у педагогічній думці регіону розглядуваного періоду цілісних методологічних досліджень щодо сутності та специфіки процесу учіння й виховання; невідповідність педагогічної підготовки професійним потребам майбутніх учителів, надзвичайно низький їхній освітній і культурний рівень; реалізація політики тотального «зросійщення» і «ополячування», нищення національної самобутності української молоді; обмеження прав і свобод учнів тощо.

Здійснена періодизація дозволяє констатувати, що накопичений досвід організації системи підготовки вчителів на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. був досить суперечливим. З'ясовано, що саме в цьому регіоні велися активні творчі пошуки щодо розвитку системних чинників професійно-педагогічної та практичної підготовки майбутніх учителів, обґрунтовувалася

необхідність спеціальної педагогічної освіти на засадах духовності, соціальних і професійних цінностей особистості.

6. Виявлено особливості (розвиток загальнопедагогічної підготовки вчителя-вихователя; формування гуманістичних принципів особистості педагога; практикоорієнтованість процесу опанування психолого-педагогічними дисциплінами; спрямованість на загальнолюдські цінності в процесі теоретичної та практичної підготовки; уведення елементів педагогічної майстерності для розвитку творчої особистості вчителя; наявність складників допрофесійної підготовки на педагогічні спеціальності й професійного добору осіб, які прагнули здобути педагогічний фах; взаємозумовленість і взаємозв'язок курсів педагогіки і психології тощо), закономірності (поєднання європейських і вітчизняних традицій; залежність розвитку педагогічної освіти Поділля від соціально-політичних, культурно-освітніх і суспільно-економічних чинників; детермінація сутнісного змісту педагогічної освіти стратегіями панівних урядів Австрії та Росії тощо) і суперечності (між тогочасними соціально-політичними й соціокультурними реаліями та необхідністю змін у підготовці педагогічних кадрів; між потребою суспільства в кваліфікованих учителях і низьким рівнем їхньої професійної підготовки; між традиціями підготовки вчительських кадрів у духовних установах і специфікою педагогічної освіти в гімназіях; між особливостями освітньо-професійної діяльності педагогічних закладів освіти Західного та характером функціонування освітніх установ Східного Поділля; між поглибленням теоретичної підготовки майбутніх учителів і послабленням її практичного складника тощо) становлення педагогічної освіти на Поділлі досліджуваної доби.

7. Окреслено шляхи творчого використання прогресивних надбань педагогічної освіти Поділля наприкінці XVIII – на початку XX ст. в умовах інноваційного розвитку освітньої галузі України. Зокрема наголошено на необхідності вироблення чіткої системи спеціальних дисциплін, які б готували випускника до якісної, педагогічно й психологічно зумовленої діяльності-дії; створення умов для належного розвитку усного мовлення й постановки голосу в процесі опанування предметів психолого-педагогічного й естетичного спрямування; розробки теоретичних і методичних засад психопедагогіки, оскільки в традиційних педагогічних концепціях, представлених у багатьох сучасних підручниках і посібниках із педагогіки для студентів вишів і вчителів, не акцентовано увагу на основних суб'єктах педагогічної взаємодії – учителіві й учневі; відродження й удосконалення організації і проведення позакласної й позашкільної творчої роботи, залучення студентів вищих педагогічних закладів освіти до участі в концертах, виставах, літературно-музичних вечорах тощо; патріотичного виховання майбутніх учителів, культивування в педагогічній освіті принципів людино-, дитино- та культуроцентризму.

Історичний досвід поступу педагогічної освіти Поділля засвідчив, що предметом особливої турботи керівників педагогічної галузі має стати післядипломний рівень педагогічної освіти, який тісно пов'язаний зі складними процесами, що відбуваються в житті суспільства за умов формування ринкових

відносин. Для цього необхідно: 1) розширити спектр пропонованих освітніх програм, що передбачають урахування запитів замовників щодо підвищення теоретичного рівня майбутніх освітян, набуття ними нових знань, практичних умінь і навичок для основної чи суміжної педагогічної діяльності; 2) сприяти вчителю-практику в засвоєнні новітніх педагогічних та інформаційно-комунікаційних технологій, у здобутті сучасних наукових знань, в оволодінні майстерністю інноваційного мислення, в інтеграції до європейського освітнього середовища; 3) створити сучасну модель підвищення кваліфікації педагогічних працівників, що урахувала б соціально-економічні та загальнокультурні зміни в суспільстві; 4) досягти гнучкості й варіативності організаційних структур післядипломної освіти та їх реакції на запити та вимоги працівників освіти.

Важливим аспектом розвитку педагогічної освіти на Поділлі у визначених хронологічних межах була довузівська підготовка осіб, які прагнули здобути учительську спеціальність. У контексті реалізації «Концепції Нової Української школи» проблема довузівської підготовки та професійного добору є актуальною і своєчасною, адже реалізація такого підходу значною мірою уточнювала б сутність і роль середньої освіти, сприяла б подоланню розриву між загальною і професійною освітою, уписувала її в глобальний проект освіти впродовж життя, надаючи ціннісні пріоритети та створюючи умови для посилення зв'язків між світом освіти та світом праці.

Проведене дослідження не вичерпує всієї повноти проблеми. На нашу думку, кожен із виокремлених етапів становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. може стати предметом окремого історико-педагогічного дослідження. Також заслуговують на вивчення такі складники дисертаційної роботи, як культурно-освітня діяльність громадських товариств Поділля, благодійність у сфері освіти, розвиток професійно-педагогічної підготовки національних меншин, вплив західноєвропейської педагогічної думки на підготовку вчителя в регіоні, генеза педагогічної майстерності в духовних освітніх закладах. Предметом майбутніх наукових студій можуть стати й педагогічні ідеї та практики учасників освітнього процесу на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Монографія та хрестоматія

1. Зузяк Т. П. Становлення й розвиток педагогічної освіти на Поділлі (кінець XVIII – початок XX ст.) : монографія. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2017. 452 с.
2. Зузяк Т. П. Педагогічна освіта на Поділлі (кінець XVIII – початок XX ст.) : хрестоматія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. О. А. Лавріненка. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2017. 136 с.

Наукові статті у фахових (у т.ч. наукометричних) виданнях України

3. Зузяк Т. П. Розвиток освіти в Подільській губернії у кінці XVIII – XIX століть. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики*

навчання в підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми : зб. наук. пр. К. ; Вінниця : Планер, 2014. Вип. 38. С. 271–276.

4. Зузяк Т. П. Підготовка вчителя на Поділлі : історичний аспект. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. К. ; Вінниця : Планер, 2014. Вип. 40. С. 256–259.

5. Зузяк Т. П. Політичні передумови розвитку педагогічної освіти Поділля другої половини XVIII століття. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. К. ; Вінниця : Планер, 2015. Вип. 41. С. 304–307.

6. Зузяк Т. П. Підготовка вчителя в духовних навчальних закладах Поділля. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. К. ; Вінниця : Планер, 2015. Вип. 42. С. 444–447.

7. Зузяк Т. П. Педагогічна діяльність М. І. Пирогова на Східному Поділлі як попечителя Київського навчального округу (1858–1861 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Педагогіка і психологія* : зб. наук. пр. Вінниця, 2014. Вип. 44. С. 232–235.

8. Зузяк Т. П. Законодавча база Австрійської та Російської імперій щодо становлення педагогічної освіти Поділля (кінець XVIII – початок XX ст.). *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. К. ; Вінниця : Планер, 2015. Вип. 43. С. 28–35.

9. Зузяк Т. П. Освітньо-виховна діяльність у другокласних церковно-приходських школах Поділля (кінець XIX – початок XX ст.). *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. К. ; Вінниця : Планер, 2015. Вип. 44. С. 170–174.

10. Зузяк Т. П. Особливості викладання навчальних дисциплін у Подільській духовній семінарії (кінець XIX – початок XX ст.). *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. К. ; Вінниця : Планер, 2016. Вип. 45. С. 195–199.

11. Зузяк Т. П. Підготовка вчителя в духовних учительських школах Поділля (кінець XIX – початок XX століття). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Педагогіка*. Тернопіль, 2016. № 3. С. 6–13.

12. Зузяк Т. П. Професійний склад наставників-викладачів духовних закладів освіти Поділля (середина XIX – початок XX ст.). *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. К. ; Вінниця : Планер, 2016. Вип. 47. С. 164–168.

13. Зузяк Т. П. Професійне становлення вчителя в жіночих духовних училищах Поділля (друга половина XIX – початок XX ст.). *Педагогічні науки* :

зб. наук. пр. / Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка. Полтава, 2016. Вип. 66–67. С. 181–187.

14. Зузяк Т. П. Естетичні засади професійної підготовки майбутніх учителів у жіночих духовних училищах Поділля (друга половина XIX – початок XX ст.). *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. Житомир, 2017. Вип. 1 (87). С. 60–63.

15. Зузяк Т. П. Зміст курсу «Педагогіка» в жіночих духовних училищах Поділля (друга половина XIX – початок XX ст.). *Педагогічні науки* : зб. наук. пр. / Херсонський державний університет. Херсон, 2016. Вип. LXXIV. Т. 1. С. 33–37.

16. Зузяк Т. П. Допрофесійна підготовка майбутніх учителів у чоловічих гімназіях Східного Поділля першої половини XIX ст. *Педагогічні науки* : зб. наук. пр. / Херсонський державний університет. Херсон, 2017. Вип. LXXV. Т. 1. С. 34–37.

17. Зузяк Т. П. Допрофесійна підготовка майбутніх учителів у чоловічих гімназіях Східного Поділля на початку XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Педагогіка*. Тернопіль, 2017. № 2. С. 55–62.

18. Зузяк Т. П. Розвиток педагогічної майстерності в Кам'янець-Подільській жіночій гімназії (кінець XIX – початок XX ст.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Педагогіка і психологія* : зб. наук. пр. Вінниця, 2017. Вип. 50. С. 127–132.

19. Зузяк Т. П. Розвиток післядипломної педагогічної освіти Поділля на початку XX ст. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки* : зб. наук. пр. Миколаїв, 2017. № 3 (58). С. 156–162.

20. Зузяк Т. П. Особливості становлення жіночої гімназійної освіти на Поділлі на початку XX ст. *Педагогічні науки* : зб. наук. пр. / Херсонський державний університет. Херсон, 2017. Вип. LXXVII. Т. 1. С. 18–22.

21. Зузяк Т. П. Основні закономірності та тенденції розвитку педагогічної освіти на Поділлі в кінці XVIII – початку XX ст. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. К. ; Вінниця : Планер, 2017. Вип. 48. С. 114–120.

22. Зузяк Т. П. Вплив західноєвропейських діячів освіти на підготовку вчительських кадрів Східного Поділля (кінець XVIII – початок XX ст.). *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. Умань : Візаві, 2017. Вип. 2. Ч. 1. С. 165–175.

23. Зузяк Т. П. Історичні витоки становлення другокласних церковно-приходських шкіл на Поділлі (кінець XIX – початок XX століття). *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи* : зб. наук. пр. / Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. Умань : Візаві, 2017. Вип. 57. С. 263–270.

24. Зузяк Т. П. Становлення і розвиток педагогічної освіти на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст.: джерельна база дослідження. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Педагогічні науки*. 2017. Вип. 149. С. 240–244.

25. Зузяк Т. П. Прогностичне обґрунтування ідей та творче використання досвіду організації педагогічної освіти на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст. для модернізації освітньої теорії і практики в сучасній Україні. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Педагогіка і психологія*: зб. наук. пр. Вінниця, 2017. Вип. 52. С. 191–199.

26. Зузяк Т. П. Особливості формування професійних педагогічних умінь і навичок в Вінницькій учительській семінарії. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Педагогіка*. Тернопіль, 2017. № 3. С. 13–20.

27. Зузяк Т. П. Сутнісний зміст психопедагогічної підготовки у Вінницькому вчительському інституті. *Педагогічні науки*: зб. наук. пр./ Херсонський державний університет. Херсон, 2017. Вип. LXXVII. Т. 2. С. 17–21.

Наукові статті в зарубіжних виданнях

28. Зузяк Т. П. Практична професійно-педагогічна підготовка майбутніх учителів в духовних закладах Поділля середини XIX – початку XX ст. *International scientific-practical congress of pedagogues, psychologists and medics «Mind technologies: Retrospective and perspective»*. Prague, Czech Republic, the 27 of October, 2017 / Publishing Center of the European Association of pedagogues and psychologists «Science», Geneva, 2017. Т. 1. Р. 37–42.

29. Зузяк Т. П. Особливості професійного становлення особистості майбутніх учителів у Подільській духовній семінарії (кінець XVIII – перша пол. XIX ст.). *Zbiór artykułów naukowych Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej organizowanej dla pracowników naukowych uczelni, jednostek naukowo-badawczych «Pedagogika Naukowa i Praktyczna Nauka światowa: problemy i innowacje»* (31.10.2017). Sopot, 2017. S. 70–76.

30. Зузяк Т. П. Професійне становлення вчителя в Подільській губернії середина XIX – початок XX ст. *Proceedings of the II International Scientific and Practical Conference «Topical Problems of Modern Science»* (November 18, 2017). Warszawa, 2017. Vol. 3. P. 66–70.

31. Зузяк Т. П. Педагогічна діяльність поляків на Східному Поділлі на початку XIX ст. *Zbiór artykułów naukowych z Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej (on-line) zorganizowanej dla pracowników naukowych uczelni, jednostek naukowo-badawczych oraz badawczych z państw obszaru byłego Związku Radzieckiego oraz byłej Jugosławii* (30.11.2017). Warszawa, 2017. S. 148–150.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

32. Зузяк Т. П. Специфіка підготовки в педагогічних класах жіночих духовних училищах Поділля на початку XX ст. *Актуальні проблеми сучасної*

науки та наукових досліджень : зб. наук. пр. Вінниця : Планер, 2016. Вип. 6 (9). С. 227–229.

33. Зузяк Т. П. Джерельна база дослідження становлення духовних навчальних закладів Східного Поділля (кінець XVIII – початок XX ст.). *Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень* : зб. наук. пр. Вінниця : Планер, 2015. Вип. 4 (7). С. 258–261.

34. Зузяк Т. П. Фахові періодичні журнали як допоміжний засіб в підготовці вчителя на Поділлі (середина XIX – початок XX ст.). *Актуальні проблеми математики, фізики і технологічної освіти* : зб. наук. пр. Вінниця : Планер, 2016. Вип. 13. С. 116–117.

35. Зузяк Т. П. Педагогічні погляди М. І. Пирогова та їх вплив на становлення чоловічих гімназій Східного Поділля. *Педагогіка і психологія : актуальні проблеми досліджень на сучасному етапі* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 31 березня – 1 квітня 2017 р. К. : ГО «Київська наукова організація педагогіки і психології», 2017. С. 18–21.

36. Зузяк Т. П. Особливості організації навчально-виховного процесу чоловічих гімназій Східного Поділля першої третини XIX ст. *Актуальні проблеми реформування системи виховання та освіти в Україні* : зб. тез наук. робіт учасників Міжнар. наук.-практ. конф., Львів, 21–22 квітня 2017 р. Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2017. С. 69–72.

37. Зузяк Т. П. Організація та зміст навчально-виховного процесу першої державної української чоловічої гімназії Західного Поділля на початку XX ст. *Педагогіка і психологія : напрями та тенденції розвитку в Україні та світі* : зб. наук. робіт учасників Міжнар. наук.-практ. конф., Одеса, 14–15 квітня 2017 р. Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2017. С. 94–96.

38. Зузяк Т. П. Становлення чоловічих гімназій Східного Поділля другої половини XIX ст. *Сучасний вимір психології та педагогіки* : зб. наук. робіт учасників Міжнар. наук.-практ. конф., 26–27 травня 2017 р. Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2017. С. 93–96.

39. Зузяк Т. П. Особливості організації навчально-виховного процесу у 8-му педагогічному класі Вінницької міністерської гімназії на початку XX ст. *Сучасна педагогіка та психологія : перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 14–15 липня 2017 р. К. : ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2017. С. 7–10.

40. Зузяк Т. П. Становлення та розвиток Тернопільської учительської семінарії (кінець XIX – початок XX ст.). *Пріоритетні напрями розвитку сучасних педагогічних та психологічних наук* : зб. наук. робіт учасників Міжнар. наук.-практ. конф., Одеса, 11–12 серпня 2017. Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2017. С. 83–86.

41. Зузяк Т. П. Історіографія генези педагогічної освіти на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст. *Сучасна система освіти і виховання : досвід минулого – погляд у майбутнє* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 6–7 жовтня

2017 р. К. : ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2017. С. 10–12.

42. Зузяк Т. П. Естетизація освітнього процесу Вінницького вчительського інституту (початок ХХ ст.). *Педагогіка та психологія сьогодні : постулати минулого і сучасні теорії* : зб. наук. робіт учасників Міжнар. наук.-практ. конф., Одеса, 20–21 жовтня 2017 р. Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2017. С. 97–100.

Наукові праці, що додатково відображають наукові результати дисертації

43. Зузяк Т. П. Наукові погляди на розвиток теоретичного компонента педагогічної психології у ХVІІ – початку ХІХ ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Педагогіка і психологія* : зб. наук. пр. Вінниця, 2014. Вип. 41. С. 349–352.

44. Зузяк Т. П. Соціально-економічні та політичні чинники розвитку педагогічної освіти Західного Поділля (сер. ХVІІІ – ХІХ ст.). *Наукові записки. Проблеми методики фізико-математичної і технологічної освіти / Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка. Кіровоград : РВВ КДПУ імені В. Винниченка, 2015. Вип. 7. Ч. 1. С. 68–72.*

45. Зузяк Т. П. Впровадження західноєвропейських традицій у навчальний процес гімназії та вчительської семінарії Тернополя (кінець ХVІІІ – кінець ХІХ ст.). *Наукові записки. Проблеми методики фізико-математичної і технологічної освіти / Центр. укр. держ. пед. ун-т імені Володимира Винниченка. Кропивницький : РВВ ЦДПУ імені Володимира Винниченка, 2017. Вип. 12. Ч. 2. С. 153–159.*

АНОТАЦІЇ

Зузяк Т. П. Тенденції становлення педагогічної освіти на Поділлі (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка. – Полтава, 2018.

У дисертації на основі сучасних методологічних засад досліджено сутнісний зміст тенденцій становлення педагогічної освіти на Поділлі наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. На основі авторських критеріїв розроблено й теоретично обґрунтовано його періодизацію та виокремлено чотири етапи: перший – «Час освітнього двовладдя» (кінець ХVІІІ – перше десятиліття ХІХ ст.); другий – «Реформи духовної освіти в Подільській губернії» (20-ті – 60-ті рр. ХІХ ст.); третій – «Становлення жіночої педагогічної освіти Поділля» (70-ті рр. – кінець ХІХ ст.); четвертий – «Інституціоналізація професійно-педагогічної освіти Поділля» (1900–1917 рр.); простежено поетапну еволюцію тенденцій становлення змісту, організаційних форм, методів і засобів педагогічної освіти регіону наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст.; виявлено її

основні особливості, закономірності та суперечності; окреслено шляхи творчого використання прогресивних надбань педагогічної освіти Поділля досліджуваного періоду в сучасних умовах інноваційного розвитку освітньої галузі України. Значну увагу приділено аналізу становлення закладів освіти, висвітленню педагогічних ідей та творчого доробку видатних педагогів, громадських, культурних і релігійних діячів Подільського краю.

Ключові слова: педагогічна освіта Поділля, заклади освіти Поділля, тенденція, періодизація, психолого-педагогічна підготовка, педагогічний професіоналізм, педагогічна майстерність, педагогічна дія.

Зузяк Т. П. Тенденции становления педагогического образования на Подолье (конец XVIII – начало XX века). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.01 – общая педагогика и история педагогики. – Полтавский национальный педагогический университет имени В. Г. Короленко. – Полтава, 2018.

В диссертации на основе современных методологических подходов исследовано содержание тенденций становления педагогического образования на Подолье в конце XVIII – начале XX в. На основе авторских критериев разработана и теоретически обоснована его периодизация и выделены четыре этапа: первый – «Время образовательного двоевластия» (конец XVIII – первое десятилетие XIX в.); второй – «Реформы духовного образования в Подольской губернии» (20–60-е гг. XIX в.); третий – «Становление женского педагогического образования на Подолье» (70-е гг. – конец XIX в.); четвертый – «Институционализация профессионально-педагогического образования на Подолье» (1900–1917 гг.); прослежена поэтапная эволюция тенденций становления содержания, организационных форм, методов и средств педагогического образования региона конца XVIII – в начале XX в.; выявлены его основные особенности, закономерности и противоречия; очерчены пути творческого использования прогрессивных достижений педагогического образования Подолья исследуемого периода в современных условиях инновационного развития образовательной отрасли Украины. Значительное внимание уделено анализу становления учебных заведений, освещению педагогических идей и творческого наследия выдающихся педагогов, общественных, культурных и религиозных деятелей Подольского края.

Ключевые слова: педагогическое образование Подолья, учебные заведения Подолья, тенденция, периодизация, психолого-педагогическая подготовка, педагогический профессионализм, педагогическое мастерство, педагогическое воздействие.

Zuziak T. P. Trends of the formation of pedagogical education in Podillia (the end of the XVIII – the beginning of XX century). – Manuscript.

Dissertation for the doctor degree of the pedagogical sciences, specialty 13.00.01 – general pedagogics and history of pedagogy. – V. G. Korolenko Poltava National Pedagogical University. – Poltava, 2018.

In the dissertation «Trends of the formation of pedagogical education in Podillia (the end of the XVIII – the beginning of XX century)», on the basis of archival materials and little-known sources, the genesis of the development of pedagogical education in Podillia at the end of the XVIII – the beginning of the XX cent. was explored from the point of view of modern methodological foundations: historic-chronological, systemic, structural-functional, paradigmatic, axiological and cultural approaches, principles of science, historicism, objectivity, natural correspondence, cultural correspondences; on the basis of developed author's criteria (social and political socio-economic, scientific, technical and cultural development of Podillia, new approaches to teacher's training, government decrees, legislative and normative acts on pedagogical education issues, decisions on the opening or termination of activities of educational institutions that worked in the field of pedagogical education; the decision about opening or closing activity of educational institutions that worked in the field of pedagogical education; the leading approaches of progressive educators, teachers, philosophers, cultural figures both domestic and foreign; change of paradigms of pedagogical education, in particular its goals, purposes, content and structure), the stages of formation of pedagogical education are singled out: (the first – the end of the XVIII – the first decade of the XIX cent. – «The time of educational dual power», the second – 20's–60's years of the XIX cent. – «Reforms of spiritual education in the Podillia province»; third of the 70's – the end of the XIX cent. – «Formation of the pedagogical education of Podillia»; the fourth – 1900–1917 – «Institutionalization of a professional pedagogical education of Podillia»).

In the dissertation «Trends of the formation of pedagogical education in Podillia (the end of the XVIII – the beginning of XX century)», a gradual evolution of trends in the development of content, organizational forms, methods and means of establishing a pedagogical education of the region of study period was traced («pedagogy» of theological educational institutions that trained teachers of lower schools (introduction to the education process of rhetoric, homiletics, objects of aesthetic direction, which contributed to the formation of professional and pedagogical culture); the presence of the components of pedagogical skill in the educational and teaching process of spiritual and secular educational institutions; continuous improvement of the course of pedagogy and directing it to the development of not only theoretical knowledge on the basics of teaching and education, but above all on their practical application, etc.); revealed main specialities (rapid development of general pedagogical training of teacher-educator in male and female spiritual educational institutions; formation of humanistic principles of the teacher's personality; practical orientation of the process of mastering psychological and pedagogical disciplines; orientation to human values in the process of theoretical and practical training; the implementation of elements of pedagogical skill for the formation of the creative personality of the teacher; availability of elements of pre-professional training for pedagogical specialties and professional selection of people who tend to obtain a pedagogical specialty; interdependence and interrelation of the courses of pedagogy and psychology, etc.);

patterns (combination of European and domestic traditions in the process of its development, the dependence of the development of pedagogical education of Podillia on socio-political, cultural, educational and socioeconomic factors, the essential content of pedagogical education from the ruling governments – Austria and Russia, etc.); contradictions (between the then socio-political, sociocultural realities and the need for changes in the training of teaching staff; between the society's need for qualified pedagogical personnel and the low level of their professional training; between the traditions of training teachers in the spiritual and gymnasium educational institutions; between the peculiarities of the educational and professional activity of the pedagogical educational institutions of the Western and Eastern Podillia, etc.); analyzed the provisions for the justification of the experience of organizing pedagogical education in Podillia for the modernization of current educational theory and practice in Ukraine.

Considerable attention is paid to the analysis of the formation of educational institutions of the region, the coverage of pedagogical ideas and creative work of outstanding teachers and public figures of Podillia, there has been analyzed the contribution of progressive figures of education and culture of the second half of the XIX – the beginning of the XX cent. to the formation of a pedagogically directed personality of teacher-educator.

Key words: pedagogical education of Podillia, institutions of education in Podillia, tendencies of formation of pedagogical education, periodization of pedagogical education, psychological and pedagogical preparation, pedagogical professionalism, pedagogical skills, pedagogical action.

Підписано до друку 23.05.2018 р.
Формат 60x90/16. Гарнітура Times New Roman.
Папір друк. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 1,9.
Наклад 100 прим. Зам. № 8423.

Видавець Шевченко Р.В.
вул. Остроградського, 2, Полтава, 36003
тел. (0532) 502-708
050 346 23 75

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготовників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1139 від 04.12.2002 р.